

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Μεθοδολογία και Εφαρμογές στην Κοινωνική Πολιτική

Κατεύθυνση: Εργασία και Πολιτικές Απασχόλησης

Διπλωματική Εργασία

Το πνεύμα της εργασίας στις μη καπιταλιστικές οργανώσεις

Η περίπτωση των φιλανθρωπικών και των συνεργατικών ενώσεων

στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα

Συγγραφή: Αριστείδης Ασπρούλης (Α.Μ. 5106Μ003)

Επιτροπή: Ιορδάνης Ψημμένος (επιβλέπων)

Όλγα Στασινοπούλου

Μαρία Στρατηγάκη

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2008

Περίληψη

Στις επόμενες σελίδες πρόκειται να επιχειρηθεί μια βιβλιογραφική προσέγγιση του πνεύματος της εργασίας από το οποίο διακατέχονται οι βρετανικές οργανώσεις φιλανθρωπίας και συνεργατισμού κατά τη περίοδο του 19^{ου} αιώνα. Σκοπός είναι να διερευνηθεί το εάν και κατά πόσο οι οργανώσεις αυτές, που οργανώνουν την κοινωφελή τους δράση με εναλλακτικούς τρόπους απέναντι στον καπιταλισμό προσπαθώντας να αντιμετωπίσουν τα κακώς κείμενα της εκβιομηχάνισης στην Αγγλία εκείνης της περιόδου, διέπονται ή όχι από το κυρίαρχο προτεσταντικό πνεύμα της βιομηχανικής εργασίας που απαντάται στις πολιτικές και οικονομικές ρητορείες της εποχής και επιδέχεται τεράστιας κριτικής από τους κλασικούς της κοινωνιολογικής θεωρίας. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η κοινωνιολογική αυτή κριτική, στο δεύτερο οι κοινωνικές συνέπειες που προκάλεσε η εκβιομηχάνιση της Βρετανίας, εκτός και εντός του χώρου του εργοστασίου, και τις οποίες ήρθαν οι δύο αυτές ομάδες οργανώσεων να επιδιορθώσουν, ενώ στο τρίτο επιχειρείται μια ιστορική αναδρομή των εν λόγω οργανώσεων, με στόχο την ανάδειξη του πνεύματος της εργασίας το οποίο τις διέπει.

*Ενδέχεται να πλησιάσουμε τους κοινωνικούς μας θεσμούς
με λίγο περισσότερο θάρρος, αν καταλάβουμε πόσο ολοκληρωτικά
τους έχουμε δημιουργήσει εμείς οι ίδιοι και πως, δίχως τη διαρκή μας
“θέληση να πιστεύουμε”, θα σκόρπιζαν όπως ο καπνός στον αέρα.*

Λιούις Μάφορντ

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	4
Το Πρόβλημα.....	6
Κεφάλαιο 1: Το πνεύμα της μισθωτής εργασίας στην καπιταλιστική παραγωγή. <i>Μέσα από τους κλασικούς της κοινωνιολογίας.....</i>	9
Κεφάλαιο 2: Η εμπειρία της νεωτερικότητας: προβλήματα και παράδοξα. <i>Μια ιστορική αναδρομή στις αιτίες ανάπτυξης των μη καπιταλιστικών οργανώσεων.....</i>	15
Κεφάλαιο 3: Οι μη καπιταλιστικές οργανώσεις και το πνεύμα της εργασίας. <i>Φιλανθρωπία και Συνεργατισμός.....</i>	28
Επίλογος.....	46
Σημειώσεις.....	49
Βιβλιογραφία.....	52
Παράρτημα: Η χάρτα της νεωτερικής Βρετανίας του William Booth.....	55
Το εξώφυλλο του περιοδικού «Η Κρίση» του Robert Owen.....	56
Σκίτσο για την αξία της «εργασιακής παιδαγωγικής» στην οικογένεια σχεδιασμένο κατά παραγγελία του Robert Owen.....	57

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματοποιείται στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών *Μεθοδολογία και Εφαρμογές στην Κοινωνική Πολιτική* του τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών και έχει ως γενικό σκοπό την βιβλιογραφική διερεύνηση του πνεύματος της εργασίας στις φιλανθρωπικές και συνεργατικές οργανώσεις της Αγγλίας του 19^{ου} αιώνα.

Συγκεκριμένα, το πρόβλημα το οποίο έρχεται να εξετάσει βιβλιογραφικά η αναχείριση μελέτη είναι η αντικρουόμενη αντίληψη μεταξύ των κλασικών κοινωνιολογικών θεωριών και των προαναφερθεισών οργανώσεων της νεωτερικής Βρετανίας, απέναντι στο ποιο είναι το πρόβλημα της βιομηχανικής νεωτερικότητας και πώς αυτό πρέπει να αντιμετωπιστεί.

Ειδικότερα, η αντίθεση αυτή πρόκειται να αναδειχθεί μέσω της παρουσίασης του πνεύματος της εργασίας. Δηλαδή, παρουσιάζοντας από τη μια, πώς η κλασική κοινωνιολογική σκέψη στέκεται κριτικά απέναντι στην προτεσταντική ηθική της μισθωτής βιομηχανικής εργασίας και την ορίζει ως το κοινωνιολογικό πρόβλημα που ανακύπτει από την εκβιομηχάνιση των δυτικών κοινωνιών, γιατί είναι εκείνη που διαρρηγνύει την κοινωνική αλληλεγγύη, παράγει την κοινωνική αποξένωση και αποτελεί τον ιδεολογικό μηχανισμό με τον οποίο νομιμοποιείται η καπιταλιστική κοινωνική διαστρωμάτωση και ο βιομηχανικός καταμερισμός εργασίας (Κεφάλαιο 1), ενώ, από την άλλη, η καλλιέργεια στους ανθρώπους αυτής καθαυτής της εργασιακής ηθικής και η ένταξή τους στην μισθωτή παραγωγή, ορίζεται ως κυρίαρχη λύση απέναντι στα δεινά της βιομηχανικής πραγματικότητας από τις βρετανικές οργανώσεις φιλανθρωπίας και συνεργατισμού του 19^{ου} αιώνα, γιατί αναδύεται ως μονόδρομος για να μπορέσει να αντιμετωπιστεί η «ηθική ανεπάρκεια» στην οποία έχει υποπέσει ο άνθρωπος της πόλης, μέσω της διδακτικής ιδιότητας που μπορεί να έχει η ζωή και η εργασία μέσα στο εργοστάσιο (Κεφάλαιο 3).

Με άλλα λόγια, το πεδίο μελέτης του τρέχοντος εγχειρήματος εστιάζεται στο ενδιαφέρον παράδοξο που προκύπτει από το γεγονός ότι οι οργανώσεις αυτές έρχονται να καταπολεμήσουν τις συνέπειες της νεωτερικότητας προτάσσοντας την αξία της εργασιακής ηθικής την ίδια στιγμή που, κατά την κλασική κοινωνιολογική οπτική, αυτή η ηθική είναι που προκαλεί τις εν λόγω συνέπειες.

Το πλαίσιο εντός του οποίου πρόκειται να εξεταστεί ο παραπάνω προβληματισμός είναι η Αγγλία του 19^{ου} αιώνα, η οποία καθίσταται χωρικά και χρονικά ως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα για να αντιληφθεί κανείς το φάσμα των κοινωνικών συνεπειών του βιομηχανικού καπιταλισμού (Κεφάλαιο 2), καθώς αποτελεί ιστορικά την πρώτη απόπειρα εκβιομηχάνισης στη δύση (Giddens 2002:113).

Ο λόγος για τον οποίο εξετάζονται οι οργανώσεις φιλανθρωπίας και συνεργατισμού εκείνης της περιόδου, έγκειται στο ότι δημιουργούνται εξαιτίας αυτών ακριβώς των κοινωνικών συνεπειών που προέκυψαν από την εκβιομηχάνιση της Βρετανίας και με την παρουσία τους αποτέλεσαν τις δύο κυρίαρχες οργανωμένες μορφές εναλλακτικής πρότασης διαχείρισης του πραγματικού. Οι οργανώσεις αυτές καλούνται, εδώ, αφαιρετικά ως «μη καπιταλιστικές» επειδή, ενώ δρουν εντός του καπιταλισμού, δηλαδή εντός του συστήματος εκείνου που ιστορικά έχει το ιδίωμα ότι «θέτει ως μοναδικό σκοπό του την ατέρμονη συσσώρευση πλούτου» (Wallerstein 1987:23), εντούτοις ούτε η δράση τους φέρει ως βασική επιδίωξη την συσσώρευση κερδοσκοπικού κεφαλαίου, ούτε η οργάνωση της εργασίας που αναπτύσσουν έχει την «εμπορευματική μορφή της υπεραξίας» (Marx 1989:65) που απαντάται στον υπόλοιπο καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας. Το γεγονός δε, ότι οι εν λόγω οργανώσεις συνετέλεσαν πρακτικά και ιδεολογικά στη δημιουργία του Κράτους Πρόνοιας, αναδεικνύει και την αξία μιας ιστορική αναδρομής, όπως αυτή που επιχειρείται εδώ, με σκοπό την κατανόηση των ιστορικών συνεπειών των κοινωνικών φαινομένων που αφορούν στην πορεία της προνοιακής πολιτικής.

Τέλος, ο λόγος για τον οποίο διερευνάται το εργασιακό πνεύμα των οργανώσεων αυτών, βρίσκεται στο προαναφερθέν παράδοξο που συνεπάγεται η ιδεολογική συγκρότηση τους στη βάση της προτεσταντικής ηθικής, η οποία είναι κυρίαρχη στις οικονομικές και πολιτικές ρητορείες του 19^{ου} αιώνα (Bauman 2002:33, Mills 1984:332), παρά την εναλλακτική τους πρόθεση και δράση. Το γεγονός αυτό αποτελεί και την αφετηρία της αντιθετικής τους οπτικής σε σχέση με την κλασική κοινωνιολογία επί της αντιμετώπισης των συνεπειών της εκβιομηχάνισης, κάτι που φέρνει στην επιφάνεια το πυρηνικό ζήτημα της απόστασης μεταξύ «αυτού που ορίζεται ως κοινωνιολογικό πρόβλημα και εκείνου που ορίζεται ως κοινωνικό» (Berger 1985:50-51, Lenoir 1984:77-83) και ως εκ τούτου δύναται να επικαιροποιήσει τον εν λόγω προβληματισμό και να αναδείξει το ενδιαφέρον του στο σήμερα, ειδικότερα σε ό,τι αφορά στη σημασία της συμμετοχής της κοινωνιολογικής οπτικής στον σχεδιασμό και την άσκηση ακόμα και της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής.

Το πρόβλημα

Σήμερα, την περίοδο της αποκρυστάλλωσης της «κρίσης»ⁱ του Κράτους Πρόνοιας και του περιορισμού της κρατικής προνοιακής πολιτικής, υπό την ιδεολογική εγκαθίδρυση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου διαχείρισης στην Ευρώπη, οι Μη Κερδοσκοπικές και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, αποτελώντας αυτό που στην ύστερη θεωρία της πρόνοιας καλείται «Τρίτος Τομέας»ⁱⁱ ή μετέχοντας στον λεγόμενο «Δημόσιο Χώρο»ⁱⁱⁱ, καταλαμβάνουν -και επισήμως πλέον^{iv}- ένα αξιοσημείωτο και διαρκώς αυξανόμενο μέρος της κοινωνικής πολιτικής.

Οι διαφορές των οργανώσεων αυτών, τόσο στο επίπεδο της ιδεολογίας, όσο και σε εκείνο της διάρθρωσης ή των ομάδων στόχων, αλλά και των τρόπων πολιτικής δράσης που επιλέγουν, εμφανίζονται να είναι τόσο σημαντικές, ώστε οποιαδήποτε απόπειρα να οριστεί με ομοιογένεια ο τρίτος τομέας θα ήταν λανθασμένη. Ωστόσο, αυτό «το συνεκτικό όλο γεμάτο εσωτερικές αντιθέσεις» (Στασινοπούλου αδημοσίευτο), μπορεί διαλεκτικά να ειπωθεί ότι χαρακτηρίζεται από μια *συγκρουσιακή συνέργεια* (Evers 1992:163): οι δράσεις των οργανώσεων που συγκροτούν τον τρίτο τομέα, παρά τις διαφορές τους, καταρχήν λαμβάνουν χώρα μακριά από τους παραδοσιακούς πόλους παραγωγής πολιτικής, δηλαδή από το κράτος και την αγορά, για αυτό και χαρακτηρίζονται ως εναλλακτικές, και επιπλέον, έρχονται -αν όχι αφετηριακά από κοινού, αλλά έστω εκ του αποτελέσματος- να αντιμετωπίσουν τα κοινωνικά προβλήματα που προκύπτουν από τα κενά που δημιουργεί η ύστερη σχέση κράτους και αγοράς, στοχεύοντας σε μια πορεία ευημερίας της κοινωνικής ζωής μέσα από κοινωφελείς δραστηριότητες (Evers 1992:159-165).

Η παρούσα εργασία προτίθεται να επιχειρήσει μια ιστορική αναδρομή στις απαρχές της εναλλακτικής αυτής δράσης που έχει ως στόχο την κοινή κοινωνική ωφέλεια, τη στιγμή της γέννησης του βιομηχανικού καπιταλισμού. Η εξέταση των φιλανθρωπικών και συνεργατικών οργανώσεων κατά τον 19^ο αιώνα στην Βρετανία, δύναται να φωτίσει τις πιθανές ιστορικές συνέχειες και ασυνέχειες, όσον αφορά στην πορεία των πρακτικών και των ιδεολογιών αυτών των κοινωνικών, μη καπιταλιστικών μορφών οργάνωσης και παραγωγής που απαντώνται εντός της ιστορίας του δυτικού καπιταλισμού. Η αξία, άλλωστε, που έχει για τις κοινωνικές επιστήμες, η προσέγγιση του παρελθόντος και των κοινωνικών φαινομένων μέσα

στην ιστορική τους διαδρομή, σημειώνεται από την πλειονότητα των θεωρητικών (Mills 1985:228-261, Wallerstein 1987:17-21, Weber 2006:45-68), καθώς πρόκειται για μια διαδικασία η οποία βοηθά στην βαθύτερη κατανόηση του παρόντος: το οποίο παρόν χαρακτηρίζεται, εν προκειμένω, εν πολλοίς -πολιτικά και κοινωνικά- από την δράση των εν λόγω οργανώσεων και ως εκ τούτου η σημασία μιας κοινωνικά ιστορικής προσέγγισης, αναδύεται ως αναγκαία για την κατανόησή του.

Ωστόσο, στις επόμενες σελίδες, πρόκειται να εξεταστεί ένα πολύ συγκεκριμένο χαρακτηριστικό των οργανωμένων εναλλακτικών μορφών δράσης της βιομηχανοποιημένης Αγγλίας: «το πνεύμα της εργασίας» από το οποίο διακατέχονται.

Με τον όρο πνεύμα της εργασίας εννοείται το κατά Weber (2005:78) «πνεύμα του καπιταλισμού», δηλαδή εκείνη η ιδιαίτερη ηθική βάση στην οποία στηρίχτηκε η ανάπτυξη του μοναδικού φαινομένου του σύγχρονου δυτικού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το πνεύμα αυτό, σύμφωνα με τον Steiner (1949:28), κρύβεται ή προϋποτίθεται πίσω ακόμα και από τα λεγόμενα «αμιγώς τεχνικά» ζητήματα της οικονομίας, όπως ο υπολογισμός της τιμής του παραγόμενου προϊόντος, ενώ κατά τον Mills (1984:329), δεν είναι τίποτα άλλο από τη λεγόμενη «προτεσταντική ηθική», με την οποία η σημαντικότητα της απασχόλησης και της απαραίτητης επένδυσης των καρπών αυτής, πήραν για τον άνθρωπο της βιομηχανικής εποχής την αξία θρησκευτικής αποστολής με σκοπό την ψυχική λύτρωση. Μιλώντας για το πνεύμα της εργασίας και εννοώντας, εν τέλει, έναν ηθικό-ιδεολογικό μηχανισμό, κατανοείται ότι ως έννοια εδράζεται σε αυτό που ο Berger (1985:46) ονομάζει, από τη σκοπιά της φαινομενολογίας και υπό την επίδραση της κοινωνιολογικής παράδοσης του Durkheim (2000:65-77), ως ανεπίσημη δομή της εξουσίας, δηλαδή ως ένα δυσδιάκριτο άτυπο δίκτυο αντιλήψεων και σχέσεων εξουσίας που βρίσκεται πίσω από κάθε επίσημο σχέδιο οργάνωσης της κοινωνίας (Berger 1985:48), τοποθετώντας, κατά αυτό τον τρόπο, το πνεύμα της εργασίας, ακόμα και εντός της μεταμοντέρνας κοινωνικής θεωρίας, υπό την φουκωική οπτική περί της εξουσίας που δύναται να έχει ο λόγος (Foucault 1982:208).

Ως εκ τούτου, η εξέταση του πνεύματος της εργασίας των φιλανθρωπικών και συνεργατικών οργανώσεων του 19^{ου} αιώνα φέρνει στο προσκήνιο το πρόβλημα που ανακύπτει από την ανεπίσημη επίδραση της κυρίαρχης ιδεολογίας στις εναλλακτικές μορφές δράσης, κυρίως σε ό,τι αφορά στο παράδοξο των κοινωνικών αποτελεσμάτων που η σχέση αυτή συνεπάγεται.

Πιο συγκεκριμένα, όπως αναλυτικά θα δειχθεί στο τρίτο κεφάλαιο, οι οργανώσεις αυτές, διακατεχόμενες από το κυρίαρχο προτεσταντικό πνεύμα της εργασίας, θεώρησαν ότι η λύση των δεινών που προκάλεσε η εκβιομηχάνιση, βρίσκεται στην ένταξη του ατόμου στην μισθωτή παραγωγή, γιατί μέσω αυτής θα προερχόταν σταδιακά και η συνολικότερη κοινωνική ευημερία, στην οποία και στόχευαν. Από την άλλη, η επισήμανση του Tannenbaum (βλέπε Ψημμένος 2007:29) -με την οποία συμπυκνώνεται ουσιαστικά η κριτική στάση της κλασικής κοινωνιολογίας απέναντι στο πνεύμα της εργασίας, όπως αυτή θα παρουσιαστεί στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο- αναδεικνύει μια εντελώς διαφορετική οπτική, από εκείνη που είχαν οι εν λόγω οργανώσεις. Όπως ενδεικτικά αναφέρει, οι ακραίες μορφές ατομικής προστασίας και αντικοινωνικής συμπεριφοράς και οι εγωιστικές, ανταγωνιστικές και εχθρικές προς το σύνολο της κοινωνίας πρακτικές, στις οποίες προέβαινε ο εργαζόμενος στο εργοστάσιο, εξαιτίας της οικονομικής και εργασιακής ανασφάλειας και λόγω του ότι η εργασία και ο εργασιακός χώρος γινόταν, όλο και περισσότερο, ο σημαντικότερος μοχλός κοινωνικής επιβίωσης και ανέλιξης, δεν έδειχναν το πώς και γιατί η ατομική ευημερία, που προωθεί η ένταξη στην μισθωτή απασχόληση, θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις μιας συνολικότερης κοινωνικής ευημερίας (Ψημμένος 2007:29).

Ως εκ τούτου, η σημασία που φέρει στο σήμερα η κοινωνιολογική αναζήτηση του πνεύματος της εργασίας στις πρώτες αυτές μορφές εναλλακτικής δράσης και ο εντοπισμός του κοινωνικού παράδοξου που προκαλείται από την ανεπίσημη σχέση τους με την κυρίαρχη ιδεολογία -τη στιγμή μάλιστα που γεννάται και εδραιώνεται η βιομηχανική εργασία και οι αντιλήψεις για αυτήν- βρίσκεται στην αποτύπωση μιας ανάγκης για επαναπροσδιορισμό της οπτικής διαμέσου της οποίας οφείλουν να μελετώνται οι σύγχρονες οι Μη Κυβερνητικές και Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις.

Μέσω της ιστορικής αναδρομής που ακολουθεί, η αναχείρας μελέτη επιχειρεί να προβάλλει την αναγκαιότητα της κοινωνιολογικής διερεύνησης όχι μόνο της δράσης, αλλά και της ηθικής βάσης των οργανώσεων που σήμερα αποτελούν τον τρίτο τομέα, από την στιγμή που η τελευταία (η ηθική βάση), ως αόρατος ιδεολογικός μηχανισμός, δύναται να επηρεάσει καθοριστικά τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η πρώτη (η δράση) και ως εκ τούτου να συμβάλει, ενδεχομένως, στη δημιουργία σύγχρονων κοινωνικών παραδόξων.

Κεφάλαιο I: Το πνεύμα της μισθωτής εργασίας στην καπιταλιστική παραγωγή.

Μέσα από τους κλασικούς της κοινωνιολογίας

Σύμφωνα με τον Max Weber (2006:15), η αντίληψη ότι ο σημερινός καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, δύναται να ερμηνευτεί ως το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό εκείνο σύστημα που φέρει ως μοναδική επιδίωξη το κέρδος, ανήκει σε μια νηπιακή ανάγνωση της ιστορίας. Άνθρωποι και ομάδες που λειτουργούσαν με βάση το κέρδος, οι λεγόμενοι «καπιταλιστές τυχοδιώκτες», υπήρχαν πάντα στην ιστορία των κοινωνιών όλου του κόσμου και υπό αυτή την έννοια είδη καπιταλισμού δύναται να απαντηθούν, πολύ πριν την θεωρητική συγκρότησή του ως φαινόμενο (Weber 2006:18). Αυτό το εξαιρετικό χαρακτηριστικό το οποίο διαφοροποιεί τον ύστερο ορθολογικό καπιταλισμό της δύσης, από οποιοδήποτε κεφαλαιοκρατική πρόταση διαχείρισης του παραγωγικού πλούτου έχει προηγηθεί και αυτό στο οποίο η νεωτερική πραγματικότητα συνίσταται ως μοναδική, είναι «το πνεύμα της» (Weber 2006:24).

Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο Weber (2006:23), ο σημερινός καπιταλισμός, κάθε άλλο παρά τυχοδιωκτικός μπορεί να χαρακτηριστεί. Είναι ορθολογικός γιατί δεν προσδοκά την αλόγιστη αναζήτηση του κέρδους, αλλά δομεί συνολικά την κοινωνία στη βάση μιας έλλογης φιλοσοφίας του κέρδους (Weber 2006:23). Για αυτό και στηρίζεται αφενός στην διάρρηξη των δομών που συνιστούν την παραδοσιοκρατία (π.χ. διαχωρισμός σπιτιού και εργασίας) και αφετέρου έχει ως στυλοβάτες της ύπαρξης και της ανάπτυξής του το κράτος και τους υπαλλήλους του, δηλαδή το κρατικό δίκαιο και την κρατική διοίκηση (Weber 2006:19-22). Το πνεύμα αυτού του νέου μοντέλου οργάνωσης της ζωής βρίσκεται σε αυτό που ο Simmel (1993:17) ονόμαζε κυριαρχία της νοησιαρχίας στην πόλη, δηλαδή στην εκλογίκευση, στον ρασιοναλιστικό τρόπο αντίληψης της πραγματικότητας και σε μια έλλογη ηθική αποταμίευσης του κέρδους -ο λεγόμενος εγκόσμιος ασκητικός προτεσταντισμός- στη βάση του οποίου πνεύματος, βρίσκεται η ορθολογική καπιταλιστική οργάνωση της τυπικά ελεύθερης εργασίας και η αυτονόητη κοινωνική ηθική του επαγγελματικού καθήκοντος, ως θεμελιώδες κοινωνικό χρέος και προσωπική επιδίωξη, τόσο για την οικονομική, όσο κυρίως για την κοινωνική υπόσταση του ανθρώπινου υποκειμένου (Weber 2006:21-24).

Η ταυτότητα αυτού του μοναδικού στην ιστορία πνεύματος, αποτελεί την συνέχεια ενός συμπλέγματος σχέσεων της ιστορικής πραγματικότητας με πολιτισμική κυρίως σημασία (Weber 2006:43-49,59-63), την προέλευση της οποίας, η παρούσα εργασία δεν προτίθεται να εξετάσει περαιτέρω, για λόγους οικονομίας. Το σημείο το οποίο ενδιαφέρει την αναχείρας μελέτη και απαντάται στις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις περί του καπιταλισμού από την αρχή της κοινωνιολογικής σκέψης μέχρι σήμερα, είναι εκείνο που αφορά στο πνεύμα της εργασίας στη δύση, δηλαδή στην αυτονόητη εκείνη ηθική την οποία όποιος δεν συμμερίζεται, χαρακτηρίζεται ή αντιμετωπίζεται ως «αφύσικος» (Bauman 2002:58).

Το κοινωνικό φαινόμενο της εργασίας, η ανάλυση του πνεύματός της και των κοινωνικών αποτελεσμάτων αυτού, αποτέλεσε αφητηριακό πεδίο μελέτης για τις πρώτες ολοκληρωμένες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις και απασχολεί έντονα την κοινωνιολογία έως σήμερα. Η μετάβαση από τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής των δυτικών κοινωνιών προς τον καπιταλιστικό, σηματοδότησε μια σειρά από καινοφανείς επιπτώσεις σε κάθε επίπεδο της καθημερινής ζωής και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, που δεν ήταν δυνατόν να αφήσουν ανεπηρέαστο τον κοινωνικό επιστήμονα (Lenoir 2004:78-79). Παράλληλα, οι επιστήμες που είχαν στον κέντρο τους την κοινωνική ευνομία και ευημερία, όπως η οικονομική, η νομική ή η πολιτική, εστίασαν στα νέα κοινωνικά προβλήματα και τις πρωτόγνωρες καταστάσεις που αναδύονταν στην νέα, βιομηχανική εποχή (Bauman 2002:29-31). Ωστόσο, το κοινό ερέθισμα δεν οδήγησε κατά ανάγκη και σε μια ενιαία οπτική, γεγονός που οφείλεται στη δομική διαφοροποίηση μεταξύ κοινωνιολογικού και κοινωνικού προβλήματος^v.

Την ώρα που οι νεοκλασικές οικονομικές θεωρίες ανθίζουν και προτρέπουν τα κράτη της Ευρώπης προς την κοινωνία της ισορροπίας, της προσφοράς, της ζήτησης και των πολλαπλών επιλογών, τα νομικά καθεστώτα και οι φιλανθρωπικές οργανώσεις επαναπροσδιορίζουν περιοριστικά την φτώχεια και την πρόνοια με σκοπό την προσχώρηση των ανθρώπων στα εργοστάσια, οι συνεργατικές ενώσεις θέτουν την αναγκαιότητα της ένταξης στην παραγωγή ως μέσω ηθικής διδασκαλίας και οι πολιτικές ρητορείες εστιάζουν στην επιβολή της ιδεολογίας της αυτονόητης αναγκαιότητας της προόδου (Bauman 2002:44-49), καθώς ορίζουν ως κοινωνικό πρόβλημα το να ενταχθούν όλο και περισσότεροι άνθρωποι που απολάμβαναν την κρατική πρόνοια, στη μισθωτή εργασία για να γίνουν πιο πειθαρχημένοι, υπάκουοι και χρήσιμοι πολίτες και να απαλλάξουν το κράτος από την μέριμνα που τους παρείχε (Bauman 2002:29-57)· η κοινωνιολογική σκέψη, αλλά και ευρύτερα η σκέψη των

κοινωνικών και πολιτικών επιστημόνων, θα παρουσιάσει μελέτες και εισηγήσεις που αντιμετωπίζουν κριτικά και διερευνητικά το πώς κάποιος πείθεται να ενταχθεί στην βιομηχανική παραγωγή και ευρύτερα τον τρόπο συσσώρευσης του κεφαλαίου στη δύση, θέτοντας την ηθική από την οποία διακατέχεται ο εν λόγω τρόπος συσσώρευσης, ως το πραγματικό πρόβλημα.

Ειδικότερα, καθώς η συσσώρευση αυτή περνά μέσα από την βιομηχανική μισθωτή εργασία, το πνεύμα πάνω στο οποίο στηρίζεται αυτή καθαυτή η εργασία και η κοινωνική αναπαραγωγή την οποία προκαλεί, γίνεται κύριο σημείο αναφοράς, κριτικής και μελέτης.

Ο Adam Smith (1999:121-124) θα υποστηρίξει ότι η προσαρμογή του ανθρώπου-εργαζόμενου στα καθήκοντα που απαιτεί ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας στον καπιταλισμό, φέρει δύο σημαντικά αρνητικά, για την ευρύτερη κοινωνική αναπαραγωγή, αποτελέσματα: α) την «ρουτινοποίηση» της εργασίας και β) τον θάνατο της εργασίας ως τέχνη και ως δημιουργικότητα (Smith 1999:149-154). Ειδικότερα, ο Adam Smith (1999:151) φέρνει στο προσκήνιο μια κριτική θέαση απέναντι στο αναδυόμενο και κυρίαρχο πνεύμα της μισθωτής εργασίας, σημειώνοντας ότι η ρουτίνα που προκαλεί αυτό το είδος καταμερισμού των καθηκόντων και η μηχανοποίηση της εργασιακής διαδικασίας, η οποία πλέον δεν περιέχει στο ελάχιστο το παραδοσιακό στοιχείο της τέχνης-τεχνικής, οδηγεί σε μια κοινωνία της οποίας η παραγωγή περιορίζει, αντί να εκμεταλλεύεται, τις ανθρώπινες δυνατότητες, καθώς τα δύο τρίτα, της εν λόγω κοινωνίας, πληρώνονται για να μην σκέφτονται, αλλά μόνον για να περιμένουν τον μισθό τους, και μέσω αυτής της επισήμανσης διερωτάται για την κοινωνική αναπαραγωγή που ενδέχεται να επιφέρει ένα τόσο σημαντικό κοινωνικό ιδίωμα (Smith 1999:123).

Ο Karl Marx (1989:53-66) παρότι συνεχιστής του γερμανικού υλισμού, απέδωσε μεγάλη σημασία στο πνεύμα της εργασίας και των αποτελεσμάτων αυτού για την καπιταλιστικά στρωματοποιημένη κοινωνία και την κοινωνική αναπαραγωγή της. Για τον Marx, ενώ η εργασία είναι μια κοινωνική διαδικασία ταυτόσημη της ανθρώπινης φύσης (Watson 2005:72), εντούτοις η βιομηχανική παραγωγή αποτελεί «μια στρεβλωμένη αφαίρεση» της έμφυτης ιδιότητας του ανθρώπου να εργάζεται, γιατί οι συνθήκες και οι δομές της αντιτίθενται, ουσιαστικά, στη φύση αυτή (Αντωνοπούλου 1991:121). Η βίαιη επιβολή που δέχτηκε η εργατική δύναμη κατά την εκβιομηχάνιση, καθώς μεταστράφηκε από ιδιότητα του ανθρώπου να μετασχηματίζει το περιβάλλον του, σε ικανότητα του κεφαλαιούχου να την

καρπώνεται για να αναπτύξει περαιτέρω κεφάλαιο μέσω της υπεραξίας του εργαζομένου και τα χαρακτηριστικά της μισθωτής βιομηχανικής εργασίας στο εργοστάσιο που έχουν ως αποτέλεσμα την αποξένωση του τελευταίου από την φύση, τον άλλο, το παραγόμενο προϊόν και τον ίδιο, αποτελούν τα βασικότερα αποτελέσματα -που απασχολούν την παρούσα μελέτη- αυτής της άνισης κοινωνικής σχέσης (Watson 2005:73), που ο Marx ονομάζει «κεφάλαιο» (Αντωνοπούλου 1991:124). Συλλαμβάνοντας το κεφάλαιο ο Marx ως σχέση ανθρώπων και όχι ως κάτι το αφηρημένο, όπως έκαναν οι σύγχρονοί του οικονομολόγοι, εστίασε μεταξύ άλλων σε εκείνο το πνεύμα πάνω στο οποίο μπορεί να στηρίξει την φυσικοποίηση της η ιστορικά και κοινωνικά κατασκευασμένη ταξική δομή των καπιταλιστικών κοινωνιών και ο κοινωνικός της καταμερισμός εργασίας, συντηρώντας και αναπαράγοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, τον άνισο χαρακτήρα που η κοινωνική σχέση του κεφαλαίου προϋποθέτει και συνεπάγεται (Αντωνοπούλου 1991:121-124, Marx 1989:54-58). Το πνεύμα αυτό, όπως και κάθε πνεύμα της εργασίας σε κάθε εποχή για τον Marx, δεν είναι τίποτα παραπάνω από το πνεύμα της άρχουσας τάξης (Evans 2004:149).

Ο Max Weber (2006:45-68) -πιο συγκεκριμένα και σε συνέχεια των όσων ήδη ειπώθηκαν στην αρχή της τρέχουσας ενότητας ως εισαγωγικά για την κατανόηση της αξίας της μελέτης του πνεύματος της βιομηχανικής εργασίας- ασχολούμενος επισταμένα με το ζήτημα της καπιταλιστικής εργασίας και οικονομίας, εντόπισε ότι η κοινωνική νομιμοποίηση και ανάπτυξη των προαναφερθέντων, περνώντας από τις παραδοσιακές κοινωνίες στις νεωτερικές, απαιτούσε μια ηθική βάση, ένα πνεύμα. Το πνεύμα αυτό, του σύγχρονου βιομηχανικού ορθολογικού καπιταλισμού, περνά μέσα από το επαγγελματικό καθήκον και αποκρυσταλλώνεται μέσα σε έναν κατασκευασμένο λογικό και αυτονόητο «προορισμό» μιας ζωής για το κέρδος. Αυτή η νέα ηθική, είναι κατά πολύ αντίθετη με τις μέχρι πρότινος σταθερές αντιλήψεις των παραδοσιακών κοινωνιών περί της εργασίας -όπως το «θα εργασθώ όσο χρειάζεται, για να πάρω τόσα, όσα μου χρειάζονται»- αλλά και περί της κοινωνίας ευρύτερα, καθώς η καπιταλιστική ιδεολογία που ορίζει ότι η ατομική επιδίωξη του κέρδους είναι ο μονόδρομος της κοινωνικής ευημερίας του συνόλου -σε συνδυασμό με την αναπτυσσόμενη απρόσωπη γραφειοκρατία-, διασπά την έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης που γνώριζε η δύση μέχρι πρότινος (Weber 2006:45-48). Επιπλέον, το κοινωνικά παράδοξο της νέας βιομηχανικής πραγματικότητας ότι ούτε ο εργαζόμενος δουλεύει για τον παραγωγό, ούτε ο παραγωγός απολαμβάνει τους καρπούς της εργασίας του εργαζομένου, αλλά και οι δύο εργάζονται για να αναπτυχθεί το

κεφάλαιο («ο ισολογισμός») (Weber:2006:15), μέσω ενός ολόκληρου γραφειοκρατικού συστήματος που συγκροτείται για την επίτευξη του εν λόγω σκοπού, αποτελεί θεμελιώδες ερώτημα-θέση του γερμανού κοινωνιολόγου, απέναντι στο πνεύμα της καπιταλιστικής εργασίας και τις κοινωνικές επιπτώσεις της εδραίωσής του (Weber 2006:19-22).

Στον ίδιο δρόμο, αλλά με μια πιο δεοντολογική και πολιτική κατεύθυνση, κινείται και η οπτική του Emile Durkheim (1984:283-312) επί του θέματος. Για τον γάλλο διανοητή και υπέρμαχο του ηθικού σοσιαλισμού, το πέρασμα από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό διασπά την κοινωνική συνοχή, καθώς με την νεωτερικότητα και την ιδεολογία της ατομικότητας και του ατομικού συμφέροντος, διαρρηγνύονται εκείνοι οι κοινωνικοί θεσμοί -όπως η κοινότητα, η ομάδα, η θρησκεία, η οικογένεια κ.ο.κ.- οι οποίοι νομιμοποιούσαν, παρήγαγαν και αναπαρήγαγαν κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των ανθρώπων και είχαν ως κοινό τους χαρακτηριστικό ότι αποτελούσαν μορφές ανθρώπινης ένωσης που στήριζαν την κοινωνική ανάπτυξη στη βάση της συμβίωσης και της κοινωνικής αλληλεγγύης (Durkheim 1984:291-308). Η βιομηχανική εργασία, ο καταμερισμός της και το πνεύμα της αποτελούν για τον Emile Durkheim, πραγματικότητες των οποίων το άμεσο αποτέλεσμα είναι η κοινωνική σύγκρουση και ανομία, γιατί έχουν κατασκευαστεί υπό μια ατομοκεντρική -και άρα λανθασμένη επιστημολογικά- ανάγνωση των κοινωνικών φαινομένων (Durkheim 1984:306-307), για αυτό και ο ίδιος αναζητά τρόπους με τους οποίους δύναται να επαναπροσδιοριστεί το ζήτημα της κοινωνικής αλληλεγγύης εντός της νέας βιομηχανικής εργασίας και πραγματικότητας, με την προώθηση άμεσων κοινωνικών λύσεων εντός του καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας, μέσα από μια μεταρρυθμιστική σοσιαλιστική οπτική.

Όλοι οι προαναφερθέντες θεωρητικοί, που στο σύνολό τους αποτελούν την κλασική κοινωνιολογική σκέψη, εντόπισαν έναν κοινό προβληματισμό: η εργασία στις καπιταλιστικές κοινωνίες διέπεται από ένα πνεύμα -μια ιδεολογική βάση ή μια ηθική προϋπόθεση- το οποίο επιβλήθηκε στους ανθρώπους κατά το πέρασμα από τη φεουδαρχία προς στον καπιταλισμό, για να προσδώσει στις αντιλήψεις τους το πρόταγμα της «ανάπτυξης για την ανάπτυξη» και να τους φέρει στο σημείο να παραδώσουν την ελευθερία της ατομικής εργασίας και να ενταχθούν στην βιομηχανική παραγωγή (Bauman 2002:34-45).

Ωστόσο, ακόμα και κατά το πέρασμα των δυτικών κοινωνιών στον 20^ο αιώνα και ενώ η ιδεολογία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, εργασίας και

κατανάλωσης, γινόταν όλο και πιο αυτονόητη και άκριτη, συνέχισαν να εμφανίζονται κοινωνιολογικές μελέτες και σχολές που θέλησαν να διερευνήσουν σε βάθος και με διάθεση κριτική το ύστερο πνεύμα της εργασίας και τις καθεστηκυίες δομές που δύναται να διαμορφώσει και να αναπαράγει, ειδικά μέσα από τα άτυπα και δυσδιάκριτα αποτελέσματα της εξουσίας των κοινωνικών σχέσεων και της καθημερινότητας.

Οι εργασίες του Georg Simmel (1993), της εθνογραφικής κατεύθυνσης της Σχολής του Σικάγο (Savage & Warde 2005:31-46), του Thorstein Veblen (1980) και του C.W.Mills (1984&1985), από την πλευρά της μικροκοινωνιολογικής και της συγκρουσιακής σκοπιάς, αποτελούν μερικά από τα παραδείγματα των επιστημονικών προβληματισμών οι οποίοι θέτουν, εκ νέου και σε συνέχεια των κλασικών, έμμεσα ή άμεσα, το κοινωνιολογικό πρόβλημα της ηθικής της εργασίας. Εστιάζοντας τη σκέψη τους στο αστικό περιβάλλον, τις άτυπες και τυπικές καθημερινές κοινωνικές σχέσεις, τα ζητήματα κύρους και ασφάλειας, τα κοινωνικά δίκτυα μέσω των οποίων συγκροτούνται οι κοινωνικές δομές και κυρίως διαμέσου της αλληλεπίδρασης της κατανόησης και της δράσης του υποκειμένου της πόλης, αυτού του νέου κοινωνιολογικού μεγέθους όπως θα έλεγε ο Simmel (1993:3), καταδεικνύουν το πρόβλημα που προκύπτει από την σχέση μεταξύ άρχουσας ιδεολογίας και πνεύματος της καπιταλιστικής εργασίας, όπως και από την κοινωνική αναπαραγωγή που αυτή η σχέση εξουσίας συνεπάγεται.

Ακόμα και κοινωνιολόγοι που κατηγορούνται συχνά για θεωρητικό συντηρητισμό ή για «τα επίπεδα αφαίρεσης στα οποία κινείται ο θεωρητικός τους προβληματισμός» όπως ο Vilfredo Pareto ή ο Talcott Parsons (Mills 1985:45-85), δεχόμενοι -λόγω σημαντικότητας- να συμπεριλάβουν στη θεμελίωση των θεωριών τους στοιχεία της καθημερινότητας και της μικρο-προσέγγισης, έθεσαν με τις μελέτες τους μια ισχυρή αμφισβήτηση απέναντι στο πρόταγμα της οικονομικής και πολιτικής ορθολογικότητας (Parsons & Neil 1984:1-51), που όριζε το πνεύμα της καπιταλιστικής εργασίας ως κάτι το αυθύπαρκτο και φυσικό για την ανάπτυξη των κοινωνιών και την κοινωνική ευημερία ευρύτερα. Κάτι που πιστοποιεί την συνέχεια της κριτικής ματιάς με την οποία η κοινωνιολογία βλέπει το πνεύμα της εργασίας, από το ριζοσπαστικότερο ρεύμα της, μέχρι το πιο συντηρητικό.

Κεφάλαιο 2: Η εμπειρία της νεωτερικότητας: παράδοξα και προβλήματα.

Μια ιστορική αναδρομή στις αιτίες ανάπτυξης των μη καπιταλιστικών οργανώσεων

Η σύντομη επισκόπηση που προηγήθηκε, περί της κριτικής αντιμετώπισης της κοινωνιολογικής σκέψης απέναντι στο καπιταλιστικό πνεύμα της εργασίας, αποπειράθηκε να αναδείξει αυτή την κοινή, κατά το μάλλον ή ήττον, ανησυχία των κλασικών της κοινωνιολογίας για τα κοινωνικά αποτελέσματα και την κοινωνική αναπαραγωγή που δύναται να φέρει αυτό το ιδιαίτερο πνεύμα της εργασίας που αναδύεται στον ορθολογικό δυτικό καπιταλισμό. Για τον λόγο αυτό και οι περισσότεροι θεωρητικοί του καπιταλισμού και της εργασίας, επιχείρησαν να ανιχνεύσουν τα δομικά στοιχεία του εν λόγω πνεύματος και να φέρουν στο φως την πραγματική του υπόσταση, πέρα από τις πολιτικές ρητορείες της προόδου και τις νεοκλασικές θεωρίες της ελεύθερης αγοράς και εργασίας. Των θεωρητικών αφαιρέσεων, ωστόσο, προηγείται πάντα, το κοινωνικό ερέθισμα ή η εμπειρία της πραγματικότητας. Στην περίπτωση της βιομηχανικής εργασίας η συνοδευτική κοινωνική εμπειρία είναι εκείνη της νεωτερικότητας, της οποίας η εικόνα οφείλει εδώ να παρουσιασθεί επαρκώς, με σκοπό να καταστεί σαφές ποια είναι εκείνα τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της -παράδοξα και προβλήματα- που εν τέλει γεννούν τις μη καπιταλιστικές οργανώσεις, αφού οι τελευταίες ξεκινούν να συγκροτούν τη δράση τους -όπως θα δειχθεί και παρακάτω- στη βάση ακριβώς της αντιμετώπισης αυτών.

Παρά τις ρητορείες και τις υποσχέσεις που συνοδεύουν το όνειρο της καινοφανούς προοπτικής του «θαυμαστού καινούργιου κόσμου»^{vi} της νεωτερικότητας^{vii}, οι προβληματικές του συνέπειές, δείχνουν να γεννούν και τα παράδοξά του. Το γεγονός, ότι η κοινωνική ανασφάλεια, η φτώχεια και η ανεργία, αποτελούν κοινωνικά φαινόμενα που εμφανίζονται ταυτόχρονα με την ανάπτυξη της βιομηχανικής μισθωτής εργασίας και του αστικού περιβάλλοντος (Mingay 1987:191), είναι μια πρώτη ιστορική απόδειξη για να αντιληφθεί κανείς το μέγεθος των αντιφάσεων της νέα εποχής, των κοινωνικών προβλημάτων που αυτές οι αντιφάσεις συνεπάγονται και ως εκ τούτου και την αναγκαιότητα η οποία γεννά τις δύο βασικές ομάδες οργανωμένων μορφών αλληλεγγύης, ή αλλιώς τις μη καπιταλιστικές οργανώσεις όπως καλούνται στην παρούσα εργασία, δηλαδή τις οργανώσεις αφενός της φιλανθρωπίας και αφετέρου του εργασιακού συνεργατισμού.

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά στη Μεγάλη Βρετανία -η οποία όπως έχει ήδη σημειωθεί στο εισαγωγικό σημείωμα, αποτελεί το παράδειγμα στο οποίο εστιάζεται η αναχείριση μελέτη- και σύμφωνα με το γλαφυρό έργο «Στη σκοτεινή Αγγλία - και ο τρόπος διαφυγής» του ιδρυτή του «Στρατού Σωτηρίας»^{viii} William Booth (1890), η εμπειρία της νεωτερικότητας δείχνει να φαντάζει περισσότερο με επίγεια κόλαση, παρά με τον υποσχόμενο παράδεισο.

Συγκεκριμένα, ο Booth (1890) ξεκινάει το έργο του με έναν ευφάνταστο παραλληλισμό για να αναδείξει το πραγματικό πρόσωπο της «νέας εποχής», ο οποίος αξίζει να σημειωθεί. Ο ερευνητής Mister Stanley -αναφέρει ο Booth (1890:9)- στο έργο του «Η σκοτεινή Αφρική», συνάντα κάπου στα βάθη της μαύρης ηπείρου ένα αχανές δάσος, μεγάλο όσο σχεδόν η μισή Γαλλία, με τόσο πυκνά δέντρα που το έκαναν απολύτως σκοτεινό, αφού το φως του ήλιου συναντούσε πάντα τα αδιαπέραστα φυλλώματα του. Στο κέντρο του δέσποζε ένας επιβλητικός βάλτος και γύρω από αυτόν περνούσαν τη ζωή τους τα μέλη των ανθρωποφάγων φυλών των «Πυγμαίων», δηλαδή οι άνθρωποι εκείνοι που οι περιβαλλοντικές συνθήκες του ανήλιαγου χώρου, τους είχαν μετατρέψει σε υπανάπτυκτους νάνους, ενώ το σημαντικότερο κοινό χαρακτηριστικό τους ήταν το ότι όλοι τους ήταν απολύτως πεπεισμένοι πως το σκοτεινό δάσος το οποίο τους φιλοξενεί, είναι ατελείωτο (Booth 1890:9-11).

Υπήρχαν δύο είδη Πυγμαίων. Ένα υποβαθμισμένο, «με μάτια σαν κουνάβι, κοντή μύτη, που έφερνε περισσότερο σε μπαμπούνο παρά σε άνθρωπο», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Booth (1890:11), διαβάζοντας τις σημειώσεις του Mister Stanley και ένα άλλο, πολύ διαφορετικό, όμορφο, με καθαρά, ευγενικά χαρακτηριστικά, πάντα πρόθυμο να επιδείξει, εργατικότητα, φροντίδα και υπομονή. Την ησυχία της -ανθρωποφαγικής μεν, ήρεμης δε- συμβίωσής τους τάραιζε, ωστόσο, ανά τακτά χρονικά διαστήματα, η επιδρομή Αράβων, οι οποίοι, εκμεταλλευόμενοι την άγνοια των πυγμαίων για την ύπαρξη και του υπόλοιπου κόσμου έξω από το αφρικανικό σκοτεινό δάσος, κατέφθαναν ως ανώτερα όντα στα οποία έπρεπε οι ιθαγενείς να παραδώσουν αμαχητί τον ελεφαντοστό τους, δηλαδή το μοναδικό πράγμα που οι ίδιοι ήξεραν και μπορούσαν από μόνοι τους να εκμεταλλευτούν (Booth 1890:11).

«Κι από τη στιγμή που υπάρχει μια σκοτεινή Αφρική, γιατί να μην υπάρχει και μια σκοτεινή Αγγλία;», καταλήγει ο Booth (1890:11-12) και ξεκινά να παραθέτει τις αντιστοιχίες που εντοπίζει, αναδεικνύοντας έτσι τη σκληρή εικόνα της

βιομηχανικής πραγματικότητας, την άλλη όψη της νεωτερικής εμπειρίας, που δημιουργεί τους δικούς της «πυγμαίους» και φέρει τους δικούς της «επιδρομείς» (publican^{ix}) (Booth 1890:12).

Για τον Booth (1890:12-13), τα τεράστια και αμέτρητα δέντρα του σκοτεινού δάσους της Αφρικής, που κρύβουν το φως, δημιουργούν την εντύπωση του αχανούς και του αδιέξοδου και σχηματίζουν την σωματική διάπλαση και τον χαρακτήρα των πυγμαίων, αντίστοιχα, είναι η διαφθορά και η φτώχεια που βρίθουν στην βιομηχανοποιημένη Αγγλία της νεωτερικότητας, μη αφήνοντας έτσι κανέναν να πιστέψει ότι μπορεί να υπάρξει τίποτα άλλο πέρα από αυτά και δημιουργώντας τους διεφθαρμένους και τους φτωχούς, τους ρακένδυτους και τους ζητιάνους, τις πόρνες και τους αλκοολικούς ή αλλιώς «όλες αυτές τις μορφές, που σαν από μυθιστόρημα του Κάρολου Ντίκενς βγαλμένες, επανδρώνουν την νεωτερική πόλη» (Mingay 1987:184).

Οι άραβες επιδρομείς, είναι κατά τον Booth (1890:12) οι εκμεταλλευτές αυτών των εξαθλιωμένων μορφών του αστικού περιβάλλοντος, ενώ τα δύο είδη πυγμαίων, οι μπαμπούνοι και οι πρόθυμοι, είναι αντίστοιχα οι συνειδητά διεφθαρμένοι αγύρτες της πόλης και εκείνοι που ζουν εξίσου μέσα στην ένδεια, επιθυμώντας, ωστόσο, να εργασθούν και να προσπαθήσουν να διαφύγουν από αυτή.

Μια διαφυγή ωστόσο που δεν δείχνει να είναι ορατή, ακριβώς όπως ο ήλιος για το σκοτεινό δάσος που επισκέφτηκε ο Mister Stanley. Ο Booth (1890:12) στη «Σκοτεινή Αγγλία» κάνει λόγο για έναν φαύλο κύκλο που έχει υποπέσει η βιομηχανική πραγματικότητα, του οποίου η παύση φαντάζει αδύνατη. Από την μια, αναφέρει, έχουμε τις γυναίκες, οι οποίες αντιμετωπίζονται ως σκλάβες και ο λόγος τους κρίνεται ως αναξιόπιστος, καταλήγοντας έτσι να γίνουν πόρνες και κατόπιν να αφοριστούν κοινωνικά από τους ίδιους -τους τελώνες και τους φαρισαίους, αναφέρει χαρακτηριστικά- που τις έφτασαν σε αυτή την κατάσταση και από την άλλη τους εργάτες που μη μπορώντας να βρουν εργασία, ωθούνται στην φτώχεια, και άρα εν δυνάμει στην παρανομία, από αυτούς ακριβώς που πραγματοποιούν φιλανθρωπίες για τους ανέργους, που εργάζονται σε επαγγέλματα για τον άνθρωπο και που μπαίνουν στο κοινοβούλιο για να θεσπίσουν νόμους κατά της ανεργίας (Booth 1890:14).

Οι αριθμοί δείχνουν να πιστοποιούν την ανησυχία του Booth^x. Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, παραπάνω από το ένα δέκατο του πληθυσμού της Αγγλίας, της πρώτης βιομηχανοποιημένης χώρας, της πρώτης κοινωνίας που θέλησε να κάνει το όραμα της νεωτερικότητας πράξη, αποτελείται από άπορους, άστεγους, λιμοκτονούντες,

φτωχούς, τρόφιμους σε άσυλα, εγκληματίες, αλκοολικούς, χασομέρηδες και περιστασιακούς εργάτες, χωρίς, μάλιστα, να περιλαμβάνονται σε μια τέτοιου είδους μέτρηση, οι «χαμένοι» (lost) -οι πάμπτωχοι και οι τρελοί- που έχουν χάσει εντελώς την πίστη τους στην κοινωνία και, ασφαλώς, οι γυναίκες και τα παιδιά, όλων των παραπάνω, που ενώ βιώνουν τα αποτελέσματα της ζωής αυτών, αφού προορίζονται από εκείνους, εντούτοις δεν θεωρούνται προβληματική ομάδα, άξια να προσμετρηθεί (Booth 1890:22-23). «Όλοι αυτοί, οι θεωρητικά ελεύθεροι», καταλήγει ο Booth (1890:13), «ζουν στην πραγματικότητα σε συνθήκες σκλαβιάς» και διερωτάται σαρκαστικά για το ποια είναι τελικά η ουσιαστική διαφορά αυτής της νέας προοδευτικής Αγγλίας, από την φεουδαρχική, σε επίπεδο πραγματικών συνθηκών.

Πέντε είναι για τον Booth (1890:18) οι βασικές κοινωνικές ομάδες της εποχής του που αποτελούν την «Σκοτεινή Αγγλία»: οι άστεγοι (Booth 1890:24-31), οι άνεργοι (Booth 1890:32-39), εκείνοι που βρίσκονται πάντα στα όρια να περάσουν στην κατηγορία των αστέγων και των ανέργων («στο χείλος της αβύσσου») (Booth 1890:40-45), οι διεφθαρμένοι («πόρνες και αλκοολικοί») (Booth 1890:46-56) και οι εγκληματίες (Booth 1890:57-66).

Κοινό χαρακτηριστικό όλων: η αναποτελεσματικότητα των μέτρων με τα οποία το κράτος αντιμετωπίζει την κατάστασή τους (Booth 1890:67).

Συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά στους άστεγους, οι μαρτυρίες που συλλέγει και καταγράφει ο Booth (1890:25), αναδεικνύουν ένα σημαντικό στοιχείο κοινωνικού αδιεξόδου και παραδόξου, ιδιαίτερα αποκαλυπτικού για να αντιληφθεί κανείς την νεωτερική πραγματικότητα του 19^{ου} αιώνα. Από τη μια το βασικό αίτιο που καθιστά κάποιον άστεγο είναι η μη εύρεση εργασίας. Από την άλλη η κατάσταση του να είναι κανείς άστεγος είναι τόσο φθοροποιά για τον ανθρώπινο οργανισμό, τις δυνάμεις και το ηθικό του, που καθιστά σταδιακά τον εν δυνάμει εργαζόμενο ανίκανο, τελικά, να εργαστεί και άρα να μην μπορεί να ξεφύγει ποτέ από την κατάσταση της ανεργίας (Booth 1890: 26). Η αλληλοσυμπληρούμενη αυτή διαδικασία, παρήγαγε τέτοια στασιμότητα -και αύξηση ενίοτε- του προβλήματος που ακόμα και σε περιόδους «οικονομικής άνθισης», κατά τις μετρήσεις της πολιτικής οικονομίας, το ποσοστό των αστέγων παρέμενε σταθερά υψηλό (Booth 1890:30). Πέραν αυτού, το χειρότερο όλων, όπως σημειώνει ο Booth (1890:30-31), είναι το ότι οι άνθρωποι αυτοί δεν αποτελούν «προβληματική ομάδα» για την επίσημη πολιτική εξουσία, αφού παραμένουν μια άναρθρη τάξη, που η φωνή της δεν εκπροσωπείται από κανέναν. Μόλις το 1887, όταν ο αριθμός των αστέγων στη Μεγάλη Βρετανία έφτασε σε

απροσδιόριστα νούμερα και η ίδια η πολιτεία αναγκάστηκε να μεταφέρει τους αστέγους από τις εκβολές του Τάμεση στις οποίες συνήθιζαν να ζουν, στην κεντρική Πλατεία Trafalgar, τότε το ζήτημα των αστέγων, έλαβε για πρώτη φορά διαστάσεις κοινωνικού προβλήματος, αφού είχαν πλέον τεθεί σε κοινή θέα (Booth 1890:25).

Όσον αφορά τους άνεργους, το γλαφυρό ύφος του Booth (1890:32) στην προσπάθεια του να περιγράψει την εικόνα τους, συνοψίζει την πραγματική υπόσταση του προβλήματος: «Δεν υπάρχει τίποτα πιο άσχημο και λυπηρό, από την φιγούρα ενός ικανού εργάτη, που δεν παρακαλά για φιλανθρωπία, αλλά εκλιπαρεί για σκληρή εργασία, για να γεμίσει το στομάχι του και το στομάχι των παιδιών του! Φανταστείτε, πόσο αυτός ο άνθρωπος καταριέται τον κόσμο στον οποίο ήρθε, όταν το ηθικό του κάμπτεται διαρκώς από την έλλειψη εργασίας» (Booth 1890:32-33). Το μοναδικό κεφάλαιο που έχει στα χέρια του ο εργαζόμενος, υπογραμμίζει ο Booth (1890:33), είναι η εργατική του δύναμη. Όσο αδυνατεί να βρει εργασία, το κεφάλαιο αυτό αποδυναμώνεται. Ο άνεργος, αν δεν ενταχθεί στο έγκλημα για να επιζήσει, καθώς ο άτυπος νόμος της νεωτερικής Αγγλίας δείχνει να είναι το «κλέψε ή λιμοκτόνησε» (Starve or Steal) (Booth 1890:34), στην καλύτερη των περιπτώσεων κατασπαταλά τις δυνάμεις του στην καθημερινή αναζήτηση εργασίας σε τέτοιο βαθμό που φτάνει μέρα με τη μέρα να φαίνεται στα μάτια των υποψήφιων εργοδοτών του όλο και πιο εξαθλιωμένος, μειώνοντας διαρκώς της πιθανότητές του να εργαστεί (Booth 1890:33-34). Το σύνηθες τέλος αυτού του παράδοξου κοινωνικού αδιεξόδου, είναι ο άνεργος εργάτης να χάνει παντελώς τον αυτοσεβασμό του, καταλήγοντας, έτσι, τις περισσότερες φορές, είτε να μένει άστεγος, είτε να καταλήξει σε κάποιο λονδρέζικο καπηλειό για να αναλωθεί στο ποτό (Booth 1890:34-35). Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, λέει λακωνικά ο Booth (1890:43), ότι «τα καπηλεία της Αγγλίας του 19^{ου} αιώνα, είναι περισσότερα από τις εκβολές όλων των ποταμών της».

Η κατάληξη αυτή, δεν αποτελεί όμως ίδιον μόνο των ανέργων ή των αστέγων, αλλά και εκείνων που βρίσκονται «στο χείλος της αβύσσου», δηλαδή, αυτών που έχουν «ένα υποτυπώδες κεραμίδι πάνω από το κεφάλι τους και εργάζονται νυχθημερόν, μόνο και μόνο για να πληρώσουν το νοίκι που του αναλογεί» (Booth 1890:40). Ένα νοίκι το οποίο οφείλει να ξεχρεώνεται ημερησίως, με βάση την ισχύουσα λογική του «πληρώνεις ή φεύγεις» (pay or go) (Booth 1890:40). Η ατέρμονη αυτή διαδικασία κάνει τους συγκεκριμένους ανθρώπους να περνούν όλη τη ζωή τους εργαζόμενοι ακατάπαυστα για να διατηρήσουν το δικαίωμα της διαμονής τους και για να μην περάσουν στο στάδιο της ανεργίας και της έλλειψης στέγης, κάτι

που, ωστόσο, μπορεί να συμβεί ανά πάσα στιγμή -σημειώνει ο Booth (1890:41)- με την παραμικρή κακοτοπιά (ασθένεια ή ατύχημα) που θα τους στερήσει έστω και μια μέρα εργασίας, το οποίο συνεπάγεται και αναζήτηση εργασίας εκ νέου, μια άστεγης πλέον οικογένειας.

Οι διεφθαρμένοι, τώρα, είναι όλοι εκείνοι -άντρες και γυναίκες-, που μέχρι πρότινος ανήκαν σε όλες τις παραπάνω κοινωνικές ομάδες, αλλά η σύνθλιψη του ηθικού τους, από την εκμετάλλευση και τις κακουχίες, τους ανάγκασε να αναζητήσουν τη λύση στο ποτό ή την πορνεία, αντίστοιχα (Booth 1890:46). Το καπηλειό, αναφέρει ο Booth (1890:46-48), δεν αποτελεί εξορισμού έναν χώρο στον οποίο καταφεύγει ο αλκοολικός για να βρει ποτό, αλλά το καταφύγιο των κατατρεγμένων της νεωτερικής κοινωνίας. Είναι καταρχήν, ο χώρος εκείνος που ο καθένας δεν ντρέπεται για αυτό που είναι, βρίσκει παρέα και νιώθει πιο άνετα από ότι στο σπίτι του και την υπόλοιπη κοινωνία, καταλήγοντας αργότερα στο στάδιο του αλκοολισμού (Booth 1890:48). Ένα στάδιο, με σημαντικές και δύσκολα αναστρέψιμες ατομικές συνέπειες, αφού το ποτό μείωνε σε τεράστιο βαθμό τις ικανότητες κάποιου να εργαστεί, κατέτρωγε και το ελάχιστο εισόδημά του και τον έφερνε σε καταστρεπτική αντιπαράθεση με την οικογένειά του (Mingay 1987:182). Από την άλλη, οι πόρνες καταλήγουν στο επάγγελμα αυτό, σύμφωνα με τον Booth (1890:53), είτε εξαιτίας της εκμετάλλευσης που υφίσταντο από τον -αλκοολικό και άνεργο συνήθως- άντρα τους, είτε ακόμα, σε πολλές περιπτώσεις επειδή ήταν νόθα παιδιά, που μεγάλωναν με έναν κοινωνικό στιγματισμό, τον οποίο δεν μπορούσαν να ανατρέψουν. Μια επαρκής εικόνα της κατάστασης που επικρατεί στην νεωτερική Αγγλία σε ό,τι αφορά στην πορνεία δίνεται από τον G. E. Mingay (1987:187-190), στο έργο του «Η μεταμόρφωση της Βρετανίας 1830-1939». Ακόμα και τα πιο μοντέρνα μέρη της μητρόπολης, αναφέρει ο Mingay (1987:187-188), ήταν πασίγνωστα για τον αριθμό των πόρνων που σύχναζαν εκεί και οι περιγραφές για αυτά τα μέρη θυμίζουν περισσότερο ανατολικό σκλαβοπάζαρο, συμπληρώνει. Υπήρχαν πόρνες για όλες τις τσέπες (Mingay 1987:188). Άλλες ζητούσαν από τον πελάτη να τους πληρώσει ένα ποτό για να πλαγιάσουν μαζί του και άλλες το νοίκι της κατοικίας τους (Mingay 1987:188). Οι ηλικίες των κοριτσιών του δρόμου και των κόκκινων σπιτιών ήταν «ιδιαιτέρως τρυφερές», γράφει χαρακτηριστικά, καθώς ξεκινούσαν από δεκατριών μόλις ετών, ενώ πολλές εξ αυτών ήταν ελάχιστα ντυμένες ακόμα και τις πιο κρύες νύχτες (Mingay 1987:188). «Μια, πράγματι, εντυπωσιακή θέα, που δεν θα πρέπει να αγνοηθεί από κανένα ξένο ερευνητή, που θα θελήσει να

εξετάσει την εθνική ηθική μας», θα επισημάνει ο Mingay (1987:188), αντιγράφοντας ένα άρθρο της «Σαββατιάτικης Επιθεώρησης», σημειώνοντας παράλληλα, πως μόλις το 1895, που η κατάσταση των μεταδιδόμενων αφροδισιακών νοσημάτων είχε φτάσει σε απροχώρητο σημείο και με την συμβολή της «Εθνικής Ένωσης Κυριών» της Αγγλίας, στοιχειοθετείται από την βρετανική κυβέρνηση νόμος περιορισμού και φυλάκισης των εκδιδόμενων γυναικών και των προαγωγών τους (Mingay 1987: 188-192). Είχαν ήδη προηγηθεί, το 1888, και οι ανεξιχνίαστες κατά συρροή δολοφονίες επτά γυναικών της πορνείας, από τον γνωστό ασύλληπτο «Τζακ αντεροβγάλτη», που λειτούργησαν, ουσιαστικά, ως γεγονός-αποκορύφωμα για να τεθεί το ζήτημα του ελέγχου των κακόφημων αυτών περιοχών ως προεξέχον Mingay (1987:190-191).

Τέλος, παρότι, όπως επισημαίνει ο Booth (1890:57), τα στοιχεία που δημοσιεύονται από τις αρχές για την εγκληματικότητα δεν είναι ποτέ αξιόπιστα, ο πραγματικά υψηλός αριθμός των εγκληματιών, κάνει τους τελευταίους να αποτελούν το ύστερο κομμάτι της «Σκοτεινής Αγγλίας». Στη Βρετανία του 19^{ου} αιώνα, η εγκληματική κοινότητα, ήταν τόσο οργανωμένη και ζωντανή, που δεν είχε τίποτα ουσιαστικά να ζηλέψει, από άποψη διάρθρωσης, από την υπόλοιπη κοινωνία. Ο Mingay (1987:186-187), αναφέρει πως μέσα στους κόλπους της παρανομίας, μπορεί κανείς να διακρίνει τις ίδιες ιεραρχικές διαβαθμίσεις και κατανομές λειτουργιών, που παρατηρούνται και «στον αξιόπιστο κόσμο της ημέρας» (Mingay 1987:186). Μια επιδέξια ανώτερη εγκληματική τάξη, εκμεταλλευόταν, τον κόπο των μικροαπατεώνων που είχαν ταλέντο στην κλοπή, των παιδιών που κατάφερναν να προκαλούν οίκτο στους περαστικούς φορώντας ψεύτικους επιδέσμους και των γυναικών που μπορούσαν να κρύψουν τα κλοπιμαία εκεί που «η ευπρέπεια μας απαγορεύει να ονομάσουμε» (Mingay 1987:186-187). Ωστόσο, το παράδοξο, που σημειώνει ο Booth (1890:58) σε ό,τι αφορά στο ζήτημα της εγκληματικότητας στην νεωτερική Βρετανία, είναι ότι, οι περισσότεροι που καταλήγουν να εγκληματήσουν, δεν το κάνουν για να βγάλουν κάποιο ιδιαίτερο κέρδος, αλλά απλώς για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Το γεγονός, μάλιστα, ότι η φυλακή ήταν ένας τόπος -όπως χαρακτηριστικά αναφέρει- «όπου τουλάχιστον κοιμάσαι και τρως», έκανε την τιμωρία της καταστολής να μην λειτουργεί ιδιαίτερος ανασταλτικά για εκείνον που αποφάσιζε να ζήσει στην παρανομία (Booth 1890:64).

Όλα τα παραπάνω στοιχεία που συγκροτούν αυτήν την αποσιωπημένη παράλληλη πραγματικότητα της βιομηχανοποιημένης Αγγλίας του 19^{ου} αιώνα, σε συνδυασμό με τα υψηλά ποσοστά της πρόωρης -ενήλικης και κυρίως ανήλικης-

θνησιμότητας που την συνοδεύουν, ως βασικό συνεπακόλουθό της, αποτελούν τη «Σκοτεινή Αγγλία» (Mingey 1987:178). Η Αγγλία της νεωτερικότητας, δηλαδή της ένδειας, των ασθενειών, του εγκλήματος και της εξαθλίωσης που δέσποζαν έξω από το εργοστάσιο (Mingay 1987:181-189), ήταν εξίσου σκληρή απέναντι στον άνθρωπο και μέσα στην βιομηχανική παραγωγή. Οι επικρατούσες συνθήκες, της ημερήσιας δεκαεξάωρης εργασίας κάτω από αρχές ελέγχου και σχέσεων εξουσίας που έτειναν περισσότερο στην φεουδαρχία, παρά στις προγραμματικές αρχές του φιλελευθερισμού, έκαναν την βιομηχανική εργασία να μοιάζει με την, θεωρητικά παρελθούσα, υπηρετική απασχόληση (Ψημμένος 2007:15).

Η κατάσταση αυτή, είχε ήδη εντοπισθεί από νωρίς, από διάφορες πεφωτισμένες φωνές, όπως εκείνη του Κάρολου Ντίκενς, ο οποίος στο έργο του «Δύσκολοι Καιροί», με το παράδειγμα της ουτοπικής «Καρβουνούπολης ή Ανθρακούπολης», που αποτελεί την λογοτεχνική-μεταφορική περιγραφή του Λονδίνου του 19^{ου} αιώνα, κάνει λόγο για τον ρόλο του εργοστασίου στη ζωή του σύγχρονου ανθρώπου. Όπως αναφέρει, ο Μάμφορντ (1998:139-146), η Καρβουνούπολη, δηλαδή η νεωτερική πόλη, είχε ως μοναδική κοινωνική μονάδα το εργοστάσιο. Μοναδικός σκοπός του εργοστασίου ήταν να παράγει αγαθά για πούλημα και όλοι οι άλλοι θεσμοί ενισχύονταν μόνο εφόσον δεν παρεμπόδιζαν τον στόχο αυτό. Τα λόγια του ίδιου του Ντίκενς είναι αποκαλυπτικά: «η φυλακή έμοιαζε με το δημαρχείο, το δημαρχείο με το νοσοκομείο, το νοσοκομείο με το ταχυδρομείο, το ταχυδρομείο με το σχολείο και όλα αυτά μαζί, έμοιαζαν με το εργοστάσιο - ένα θλιβερό κτίσμα από βρώμικα τούβλα, που κάποτε ήταν κόκκινα ή κίτρινα» (Μάμφορντ 1998:140).

Ως εκ τούτου το εργοστάσιο, είναι και το μοναδικό κέντρο κοινωνικότητας, καθόλο τον 19^ο αιώνα, καθώς αποτελεί τον μοναδικό θεσμό που παρέχει κάτι σαν κοινωνική ζωή. Μια κοινωνική ζωή, ωστόσο, η οποία μέσα στην ρουτίνα και τις συνθήκες που την χαρακτηρίζουν, ωθεί, ουσιαστικά, του πολίτες της Καρβουνούπολης στο ποτό και την πληρωμένη ερωτική συνεύρεση, ως αποκλειστικές διεξόδους διασκέδασης (Μάμφορντ 1998:140-141). Οι «άξεστοι και ωμοί βιομήχανοι» της νεωτερικότητας, όπως παρουσιάζονται από τον Κάρολο Ντίκενς, δημιουργούν μια ζωή για τον εργαζόμενο μέσα στο εργοστάσιο, της οποίας οι διέξοδοι δε θα μπορούσαν να είναι διαφορετικές (Μάμφορντ 1998:151). Ο Μάμφορντ, (1998:81) διαβάζοντας το «Δοκίμιο για την διαμόρφωση του χαρακτήρα» του πατέρα του συνεργατισμού Ρόμπερτ Όουεν -στον οποίο θα αναφερθούμε

διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο- παρουσιάζει την καλύτερη εικόνα, που είχε ένα πρότυπο εργοστάσιο της νεωτερικής Αγγλίας, διοικούμενο μάλιστα και από έναν πεφωτισμένο εργοδότη: «Είναι μια εικόνα αμιγούς κτηνωδίας. Θα πρέπει να ανατρέξουμε, στις πιο μαύρες περιόδους της δουλείας κατά την αρχαιότητα, για να βρούμε κάτι παρόμοιο. Μα κι αν ακόμα το βρίσκαμε, υπάρχει μια διαφορά. Οι Πυραμίδες, που κτίστηκαν με το μαστίγιο, έχουν τουλάχιστον μια κάποια μεγαλοπρέπεια και μια κάποια ανθεκτικότητα στο χρόνο, που δικαιολογεί την ύπαρξή τους, ενώ τα αγαθά, που παρήγαγαν στο Γιόρκσαηρ τα σακατεμένα κορμιά φτωχών παιδιών, αποδείχθηκαν τόσο βραχύβια όσο και τα παιδιά, που θυσιάστηκαν για να τα φτιάξουν» (Μάμφορντ 1998:81). Παρόμοια είναι και η κριτική που κάνει ο Alfred (βλέπε Ψημμένος 2007:15-17) στην βιομηχανική εργασία και ειδικότερα σε εκείνη που πραγματοποιείται στο Γιόρκσαηρ, σύμφωνα με τον οποίο ο τρόπος διεξαγωγής της παραγωγής στο εργοστάσιο, ουσιαστικά, δεν απέχει από την δουλεία των Αφροαμερικανών στις Νότιες Πολιτείες των ΗΠΑ, αναφέροντας ενδεικτικά ότι η Προτεσταντική Ηθική, που διακήρυσσε το δικαίωμα στην ελευθερία, ήταν η ίδια, που νομιμοποιούσε τον εργοδότη να καθορίζει την ζωή και την εργασία των παιδιών, την αγοραπωλησία τους, ακόμα και τον βασανισμό τους για λόγους πειθαρχίας (Ψημμένος 2007:15).

Ολοκληρώνοντας το τρέχον κεφάλαιο, οφείλει να επισημανθεί ότι τα προβλήματα της νεωτερικότητας που σημειώθηκαν παραπάνω, εκτός και εντός εργοστασίου, όχι μόνο δεν αντιμετωπίστηκαν επαρκώς από το κράτος, αλλά τουναντίον, οι όποιες κρατικές αποφάσεις για έλεγχο της κατάστασης, προσέθεταν νέα παράδοξες συνέπειες, που όχι απλώς διατηρούσαν, αλλά επιπλέον, διόγκωναν το πρόβλημα. Ο Booth (1890:63) αναφέρει ότι ο βρετανικός νομός για την φτώχεια του 1834 πραγματοποιείται, ουσιαστικά, υπό τέτοιους όρους περιορισμού, που τον καθιστούν, χωρίς υπερβολή, ανύπαρκτο, ενώ η Στασινοπούλου (2003:45) σημειώνει ότι η εφαρμογή του επέφερε στην πράξη σοβαρές κοινωνικές επιπτώσεις, εδραιώνοντας τον στιγματισμό των αιτούντων βοήθειας και αυξάνοντας την εξαθλίωση.

Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του φαύλου κύκλου που παρήγαγε η ίδια η κρατική πρόνοια μπορούν ενδεικτικά να αναφερθούν τα εξής: για να φτάσει κάποιος να έχει το δικαίωμα να λάβει βοήθεια από την πρόνοια, πρέπει να φτάσει στο κατώτερο όριο της ένδειας. «Αν δεν μείνεις μόνο με τα ρούχα σου, βοήθεια δεν σου παρέχεται», αναφέρει ενδεικτικά ο Booth (1890:63). Αν κάποιος δεν ήθελε να

παραδώσει την ελευθερία του στο κράτος οικειοθελώς και να ενταχθεί στο πτωχοκομείο, αλλά, έψαχνε απλώς ένα κατάλυμα για να περάσει το βράδυ -επειδή για παράδειγμα είναι περιστασιακός εργάτης ή παροδικά άνεργος- τότε είχε την δυνατότητα να μπει σε ένα δημόσιο υπνωτήριο (Booth 1890:63-64). Ωστόσο, οι συνθήκες, τόσο στα πτωχοκομεία όσο και στα δημόσια υπνωτήρια, ήταν σε τέτοιο βαθμό άθλιες και αποτρεπτικές, που ήταν λογικό κάποιος, όπως συμπεραίνει ο Booth (1890:71), να προτιμήσει να μείνει στους δρόμους. Το γεγονός δε, ότι οι υπεύθυνοι των ιδρυμάτων ετοιμάζαν, πολλές φορές, φαγητό για τους τρόφιμους από τα ίδια τους τα περιττώματα ή από τα αλεσμένα κόκαλα νεκρών τροφίμων, σε συνδυασμό με την καθημερινή σωματική και σεξουαλική κακοποίηση (Payne 2006:32), αποτελούσαν τους ενδεικτικότερους λόγους αποτροπής των απόρων να δεχθούν μια τέτοιου είδους βοήθεια.

Σημαντικότερο παράδειγμα, ωστόσο, για το πώς η ίδια η κρατική μέριμνα ανακυκλώνει, κατ' ουσία, το πρόβλημα το οποίο επιθυμεί να αντιμετωπίσει, είναι η λογική που διέπει την λειτουργία των δημοσίων υπνωτηρίων. Σύμφωνα με αυτή, για γίνει κανείς δεκτός για έναν ύπνο, οφείλει να μείνει εκεί δύο συνεχόμενα βράδια και δύο συνεχόμενα πρωινά, στα οποία πρωινά θα εργάζεται σκληρά, αμισθί και με διατροφική παροχή ανεπαρκέστατη για να αντεπεξέλθει στην εργασία που του ζητείται ως αντάλλαγμα, ειδικά όταν οι συνήθεις αιτούντες είναι άποροι, άρρωστοι και λιμοκτονούντες (Booth 1890:69-70). Για τους περιστασιακούς εργάτες δε, ο χαμένος χρόνος του να μείνουν αναγκαστικά για δύο μέρες σε ένα δημόσιο υπνωτήριο, αντί να βγουν στον δρόμο να αναζητήσουν εργασία, τους φέρνει πάντα στο σημείο να προτιμούν να κοιμούνται σε κάποιο παγκάκι (Booth 1890:70).

Τέλος, ακόμα, και όταν η κατάσταση των μεταδοτικών ασθενειών στα πτωχοκομεία, ανάγκασε να ιδρυθούν τα πρώτα νοσοκομεία, το γεγονός ότι τα τελευταία δεν είχαν κανένα σύστημα αντισηψίας, τα κατέστησε ουσιαστικά περισσότερο χώρους θανάτου και καταγραφής νόσων και πρακτικών πειραμάτων νέων γιατρών, παρά εστίες δημόσιας περίθαλψης και φροντίδας ασθενών. Δεν είναι τυχαίο ούτε το ότι η Florence Nightingale, ιδρύτρια του νοσηλευτικού επαγγέλματος, έγραφε στο πρόλογο του πρώτου της βιβλίου ότι καταρχήν σκοπός ενός νοσοκομείου είναι να μην οδηγεί στον θάνατο, ούτε επίσης το γεγονός ότι τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα είχαν αποκλειστικά ιδιωτική και κατ' οίκον περίθαλψη (Στασινοπούλου 2003:46).

Το πραγματικό ωστόσο, μέγεθος του προβλήματος στην βιομηχανοποιημένη Αγγλία, θα γίνει αντιληπτό από τις πολιτικές αρχές μόλις το 1897, δηλαδή σχεδόν έναν αιώνα μετά την γέννησή του. Ήταν τότε, που η στρατολόγηση που πραγματοποιήθηκε για τον πόλεμο ενάντια στους «Boers», έφερε στην επιφάνεια την άθλια κατάσταση της βάσης των στρατιωτικών δυνάμεων (Στασινοπούλου 2003:46). Οι στρατιωτικές αρχές ήρθαν αντιμέτωπες με απρόσμενους αριθμούς ανικανότητας των καταταγμένων. Μόλις το 30% αυτών ήταν πραγματικά σε θέση να πολεμήσουν, ενώ οι υπόλοιποι δεν είχαν ούτε την φυσική κατάσταση, ούτε τις αντοχές για κάτι τέτοιο (Mingay 1987:180). Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την διάβρωση και την καταστροφή του εργατικού δυναμικού που απειλούσαν το όνειρο της βιομηχανικής ανάπτυξης στη Βρετανία (Στασινοπούλου 2003:46), έπεισε τους επίσημους φορείς της χώρας, έστω και αφού είχε περάσει όλος ο 19^{ος} αιώνας, να ασχοληθούν πιο σοβαρά με τα προβλήματα της νεωτερικής πραγματικότητας, την οποία έδειχναν μέχρι τώρα είτε να την αγνοούν, είτε να εθελουφλούν απέναντί της.

Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Welshman (2006:157-161), αυτή η επίσημη αντιμετώπιση των ομάδων που απαντώνται στην νεωτερικότητα και που υποφέρουν από κοινωνικά προβλήματα, δεν έφερε αναλύσεις και θεάσεις δομικού χαρακτήρα που αναζητούσαν την κοινωνική αιτιότητα των φαινομένων, αλλά τουναντίον, συνοδεύτηκε από προτάσεις για προσωπική υπαιτιότητα των ατόμων, σύμφωνα με τις οποίες οι αιτίες εξαθλίωσης βρίσκονται κυρίως στο ότι οι ίδιοι οι εξαθλιωμένοι δεν επιθυμούν να εργασθούν και στο ότι κουβαλούν κληρονομικά χαρακτηριστικά, που τους κάνουν να έχουν χαμηλό ή περιορισμένο επίπεδο νοημοσύνης και ροπή προς το έγκλημα, την επαιτεία, τον αλκοολισμό και τη ζωή του δρόμου, φτάνοντας στο σημείο η ομάδα που υφίσταται τα προβλήματα, να χαρακτηρίζεται τελικά εκείνη ως «προβληματική ομάδα» (Welshman 2006:46-65).

Η καλλιέργεια θετικών στάσεων στους ανθρώπους απέναντι στην εργασία, το φιλελεύθερο πρόταγμα του ανταγωνισμού και ο έλεγχος της κοινωνικής και βιολογικής αναπαραγωγής τους, θεωρούνται επίσημα τα πιο αποτελεσματικά αντίδοτα στην καταπολέμηση των βασικών προβλημάτων της νεωτερικότητας και κυρίως της ένδειας (Στασινοπούλου 2003:44). Η αποποίηση των ευθυνών της κοινωνίας, της αγοράς και του κράτους, ως πηγές παραγωγής και αναπαραγωγής των κοινωνικών προβλημάτων και η κατάδειξη των ίδιων των «πυγμαίων» της βιομηχανικής πραγματικότητας ως το βασικό «πρόβλημα» της, γεννά εκείνη την

περίοδο την ερμηνεία της βιολογικής συνέχειας των ανθρωπίνων χαρακτηριστικών και τη λύση της ευγονικής (Welshman 2006:53-55).

Οι συζητήσεις που εγείρονται στην Αγγλία κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, γύρω από τις πιθανές -ατομικές, μη κοινωνικές- αιτίες και λύσεις του προβλήματος, όπως η εκπαίδευση, η διανοητική ανεπάρκεια και ο έλεγχος των γεννήσεων, αποκρυσταλλώνονται το 1907, με την ίδρυση από τον Sir Francis Galton, της «Κοινωνίας Ευγονικής Εκπαίδευσης» (Welshman 2006:54).. Η «Κοινωνία Ευγονικής Εκπαίδευσης», υπήρξε μια επίσημη κρατική οργάνωση, η οποία ξεκινώντας από τον Λονδίνο και επεκτεινόμενη σταδιακά στις λονδρέζικες επαρχίες, συγκέντρωνε πληροφορίες που είχαν να κάνουν με την επιρροή των κληρονομικών χαρακτηριστικών στους ανθρώπους, για την βελτίωση της «εθνικής αποδοτικότητας» της Βρετανίας, μέσα από μια εκλεκτική αναπαραγωγή των πολιτών της (Welshman 2006:56). Η ιδέα ήταν ότι αν αυξανόταν η γονιμότητα στους ανθρώπους με επιθυμητά κληρονομικά χαρακτηριστικά (θετική ευγονική) και περιορίζονταν οι γεννήσεις αυτών που θα έφερναν στον κόσμο ανθρώπους με ανεπιθύμητα χαρακτηριστικά (αρνητική ευγονική), τότε θα λύνονταν σταδιακά όλα τα προβλήματα, που αφορούν την στέγαση, την επαιτεία, την ανεργία, την εγκληματικότητα και τον αλκοολισμό (Welshman 2006:58). Από την στιγμή που η φιλελεύθερη οικονομία δεν μπορούσε να είχε κάνει λάθος όσον αφορά το όραμα της ανάπτυξης και της διαχείρισης του κοινωνικού, όλες αυτές οι κοινωνικές ομάδες ήταν φορείς παθογένειας και όχι το αποτέλεσμα της κοινωνικής πραγματικότητας και ως εκ τούτου η αποτροπή τους από την αναπαραγωγή, θα σήμανε και την εξαφάνισή τους (Welshman 2006:60).

Στην ίδια λογική της ατομικής υπαιτιότητας και αφού οι επίσημες λύσεις ήταν είτε η ευγονική, είτε η ένταξη στην μισθωτή εργασία, θεωρήθηκε εξαιρετικά σημαντικό να χαρτογραφηθούν και να διακριθούν ποιοι από τους εξαθλιωμένους της Βρετανίας επιθυμούσαν να εργασθούν και ποιοι ήταν συνειδητά αγύρτες. Η επίσημη έκθεση των «Επιθεωρητών Ελέγχου» της «Επιτροπής Ανακούφισης Περιστασιακών Φτωχών» (Welshman 2006:59), θα αποφανθεί με «επιστημονικά» κριτήρια ότι όσοι δεν επιθυμούν να εργαστούν είναι είτε μικρόνοες, είτε παράφρονες, είτε ψυχονευρωτικοί (Welshman 2006:61). Μάλιστα, οι επίσημες αυτές ιδέες και έρευνες υποστήριζαν ότι οι ζωές όσων δεν εργάζονται είναι «άσκοπες, μάταιες και άχρηστες» για την κοινωνία, καθώς οι περισσότεροι από αυτούς «έχουν μέσα τους ένα στοιχείο εγκληματικό, διανοητικά ανεπαρκές και φυσικά κατώτερο των υπολοίπων», μη μπορώντας έτσι «να τροφοδοτήσουν τον κόσμο με κάποια ελπίδα», αφού η

συμπεριφορά τους είναι, ουσιαστικά, το αποτέλεσμα «μιας ελαττωματικής νοοτροπίας που προέρχεται από τη ροή κακού αίματος» (Welshman 2006:61-63).

Αυτή η, κατ' ουσία, βιογενετική υπεραπλούστευση της κατάστασης που, όπως επισημαίνει ο Welshman (2006:63), προτάσσει τον αυταρχικό κοινωνικό διαχωρισμό και τη στείρωση ως μόνες λύσεις, επικρατεί στη Βρετανία ως κυρίαρχη ιδέα, τουλάχιστον μέχρι την περίοδο του μεσοπόλεμου (Welshman 2006:62). Το γεγονός δε, ότι ο όρος «αδικημένη πληθυσμιακή ομάδα» εισάγεται στο βρετανικό λεξιλόγιο μόλις το 1980 -μετά το τεράστιο κύμα ανεργίας και αναταραχών- (Welshman 2006:175), καταδεικνύει πως, παραδόξως, η ιδέα της ατομικής υπαιτιότητας, έναντι εκείνης του δομικού κοινωνικού προβλήματος, συνοδεύει το κράτος πρόνοιας σε πολλές φάσεις της ιστορίας του, ειδικότερα εκεί όπου αναπτύχθηκε διαμέσου του «υπολειμματικού προτύπου»^{xi}. Μια ιδέα, της οποίας η ισχύς επανέρχεται στην Ευρώπη τη δεκαετία του '90, υπό την κυριαρχία, πλέον, του πολιτικού προτάγματος του νεοφιλελευθερισμού.

Κεφάλαιο 3: Οι μη καπιταλιστικές οργανώσεις και το πνεύμα της εργασίας

Φιλανθρωπία και Συνεργατισμός

Όπως έχει ήδη ειπωθεί στο προλογικό σημείωμα, ο όρος «μη καπιταλιστικές οργανώσεις» χρησιμοποιείται εδώ, για να συμπεριλάβει και να δηλώσει τα δυο κυρίαρχα ρεύματα οργανωμένης κοινωνικής αλληλεγγύης που αναδύονται στην πρώτη φάση της νεωτερικότητας, δηλαδή τις φιλανθρωπικές οργανώσεις και τις οργανώσεις συνεργατισμού.

Μπορεί οι μεν φιλανθρωπικές να έρχονται για να αντιμετωπίσουν κυρίως τα προβλήματα που προκύπτουν εκτός του εργοστασίου και οι δε συνεργατικές πρωτίστως εκείνα που απαντώνται εντός αυτού, εντούτοις το κοινό τους στοιχείο έγκειται στο ότι εμφανίζονται, εν προκειμένω στην Αγγλία, σχεδόν την ίδια χρονική στιγμή, για να αντιτάξουν την ιδέα της κοινωνικής αλληλεγγύης μπροστά στην ήδη καθιερωμένη φιλελεύθερη πεποίθηση της ατομικής διαχείρισης του πραγματικού. Για κάθε μια κατηγορία, ακολουθεί στη συνέχεια μια σύντομη ιστορική αναδρομή, όπου στο τέλος θα δοθεί έμφαση στη σχέση τους με το πνεύμα της εργασίας κατά την περίοδο της νεωτερικής εμπειρίας, όπως αυτή παρουσιάστηκε στην προηγούμενη ενότητα, ή αλλιώς κατά την λεγόμενη «Πρώτη Περίοδο», στην ιστορία της ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, όπου κυριαρχεί το εργατικό ζήτημα (Στασινοπούλου 2003:42).

Φιλανθρωπία

Το φαινόμενο της παροχής βοήθειας από άνθρωπο σε άνθρωπο, δεν αποτελεί αποκλειστικότητα της νεωτερικότητας. Όπως αναφέρει η Στασινοπούλου (2003:34) η συλλογική οργάνωση της κοινωνικής φροντίδας, παρότι αποσπασματική, επηρεασμένη από την θρησκεία και εδραιωμένη αρχικά στην βάση της τοπικής κοινότητας, προϋπάρχει του αστικού κράτους και της όποιας κοινωνικής του λειτουργίας, καθώς η ιδέα της φιλανθρωπίας υπήρξε ανέκαθεν ο θεμέλιος λίθος της πρόνοιας. Χιλιάδες έτη ανθρώπινου πολιτισμού, αναδεικνύουν ότι η προσπάθεια για ευημερία ήταν πάντοτε παρούσα σε όλες τις κοινωνίες, καθώς υπήρξαν συχνά περιόδοι κατά τις οποίες οι προνομιούχοι, το κράτος και οι εκκλησία αποφάσιζαν να

παρέχουν φιλανθρωπική βοήθεια στους φτωχούς και τις λοιπές αποκλεισμένες και δεινοπαθούσες ομάδες (Payne 2006:13).

Θα μπορούσε κανείς να ανιχνεύσει την προέλευση της φιλανθρωπίας, παρά την επιλεκτική εφαρμογή της, ακόμα και μέσα στους αρχαίους χρόνους. Στους ανατολικούς λαούς της αρχαιότητας, όπου τα θρησκευτικά κηρύγματα του Κομφούκιου, οι διδασκαλίες του Βούδα και οι ιουδαϊκοί νόμοι, αποτέλεσαν την ηθική προτροπή και βάση για οργανωμένη αλληλέγγυα δράση (Στασινοπούλου 2003:35), καθώς η φιλανθρωπία σημειώνεται εκεί ως «θρησκευτική πρακτική» (Payne 2006:15), στην αρχαία Ελλάδα, όπου μέσα από την ευρύτερη πολιτιστική υπόσταση της φιλοσοφικής σκέψης και του πολιτικού λόγου, προβλήθηκαν ιδιαίτερος τα ζητήματα της κοινωνικής φροντίδας και της δικαιοσύνης, με έμφαση στην υγεία, την σίτιση και την χρηματική ενίσχυση φτωχών, επαιτών και πληγέντων οικογενειών από τους πολέμους και τέλος στην ρωμαϊκή περίοδο, όπου, κυρίως κατά τις εποχές μεγάλων αναταραχών και κοινωνικής παρακμής, εφευρίσκονταν διάφορα μέσα εκτόνωσης της κατάστασης (Στασινοπούλου 2003:35-37).

Περνώντας στην Ευρώπη του Μεσαίωνα, όπου τον κυρίαρχο ρόλο στην οργανωμένη αντιμετώπιση και παρέμβαση αναλαμβάνει, ως άρχων θεσμός, η εκκλησία (Στασινοπούλου 2003:37), απαντώνται για πρώτη φορά τόσο η συνειδητοποίηση της πρακτικής αναγκαιότητας για θεσμική κατοχύρωση της πρόνοιας και της ευημερίας, όσο και οι πρώτες θεωρητικές συζητήσεις για τον βαθμό και την επιλεκτικότητα στην παροχή φροντίδας (Payne 2006:16-17). Σε ό,τι αφορά στην μετατόπιση της ιδέας της φιλανθρωπίας προς μια πιο θεσμική υπόσταση της, ουσιαστικά αυτή έρχεται ως προϊόν της ανησυχίας που άρχισαν να προκαλούν στις δημόσιες αρχές οι κίνδυνοι για κοινωνικές αναταραχές από την άθλια κατάσταση των φτωχών και τη ραγδαία αύξηση της θνησιμότητας που προκαλούσαν οι θανατηφόρες πανδημίες και οι πόλεμοι (Payne 2006:16). Από την άλλη, οι θεωρητικές συζητήσεις που εγείρονται επί του θέματος, αφενός προτάσσουν ως κυρίαρχα μέτρα αντιμετώπισης της ένδειας την ένταξη των ανέργων στην απασχόληση, την δημιουργία κέντρων πρακτικής βοήθειας για τους άπορους και την κατ' οίκον παροχή φροντίδας στις φτωχές οικογένειες (Payne 2006:18) και αφετέρου αναπτύσσουν μια ηθικού τύπου επιλογή παροχής μέριμνας (Στασινοπούλου 2003:37-38). Η απόφαση να δοθεί ή όχι η ενίσχυση στον αιτούντα, σταδιακά άρχισε να μην συνδέεται με την πραγματική ανάγκη του πάσχοντος, αλλά περισσότερο με το αν ο τελευταίος διακατέχεται ή όχι από το αίσθημα ηθικής και θρησκευτικής πίστης που οι

παρέχοντες την πρόνοια απαιτούσαν από αυτόν για να κριθεί άξιος ελεημοσύνης (Στασινοπούλου 2003:38). Είναι τότε που ουσιαστικά εμφανίζονται και οι πρώτες κριτικές απέναντι στα αποτελέσματα που ενδεχομένως φέρει η πρακτική της φιλανθρωπίας, καθώς αυξάνονταν οι ανησυχίες ότι δύναται να δημιουργήσει εξάρτηση, ίσως ακόμα και εκμετάλλευση, από τις τάξεις των απόρων (Payne 2006:19-21).

Την περίοδο της Αναγέννησης, υπό την επίρεια των αρχών του Διαφωτισμού, η πρόνοια αποκτά την έννοια του «δικαιώματος», ωστόσο παρέχεται αποκλειστικά μόνο εκεί όπου κρίνεται η γνησιότητα της ανάγκης για παρέμβαση, ενώ στο προσκήνιο τίθενται πλέον και τα προληπτικά μέτρα αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων (Στασινοπούλου 2003:39). Επιπλέον, η αποκρυστάλλωση στην Ευρώπη του σχίσματος των προτεσταντικών εκκλησιών από τον Ρωμαιοκαθολικισμό, οδήγησε σταδιακά στην μετατόπιση της φιλανθρωπικής ευθύνης από την εκκλησία στις τοπικές κοινότητες και οργανώσεις, κάτι που έκανε την φιλανθρωπία να προσμετράται στο κοινωνικό γόητρο εκείνων των τοπικά αιρετών, των εκκλησιών και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που αποφάσιζαν κατά τόπους να την παρέχουν (Payne 2006:19). Ήταν η στιγμή, που η σταδιακή απόσυρση των εκκλησιών από την εποπτεία της ευημερίας και η ανάληψη του ζητήματος από το κράτος, έφερε στο προσκήνιο την λεγόμενη «κοινωνική εργασία» (Payne 2006:21) και η φιλανθρωπία ξεκινά να σχετίζεται όλο και περισσότερο με ζητήματα που αφορούν την οργάνωση της εργασίας και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (Στασινοπούλου 2003:39).

Κατά τον μεταβατικό στάδιο προς τη νεωτερικότητα, μπορεί κανείς να παρατηρήσει στη Βρετανία, ότι η λογική περί της φιλανθρωπίας που αναπτύσσεται, διατηρεί αφενός τα στοιχεία του ευρωπαϊκού μεσαίωνα για επιλεκτικότητα στην παροχή φροντίδας, συνδυάζοντας τα παράλληλα και με την προτεσταντική ηθική της εργασίας, που έχει ήδη αρχίσει να επικρατεί (Payne 2006:29). Ο σταδιακός μετασχηματισμός της χώρας από αγροτική σε βιομηχανική, έφερε μαζί του μια σειρά από περιόδους κακής συγκομιδής και οικονομικής ύφεσης, με αποτέλεσμα, μπροστά στο φόβο ξεσπάσματος κοινωνικών αναταραχών, να αναπτυχθούν θεσμικά μέτρα, όπως οι ελισαβετιανοί νόμοι για την φτώχεια του 1601, οι οποίοι αντιμετώπισαν την φτώχεια θεσπίζοντας για πρώτη φορά την δημιουργία κατηγοριών ανθρώπων με βάση την ικανότητά τους να εργαστούν (Payne 2006:30, Στασινοπούλου 2003:40). Οι κρινόμενοι ως ανίκανοι για εργασία, δηλαδή οι ηλικιωμένοι, οι άρρωστοι και οι

διανοητικά «ανεπαρκείς» ανακουφίζονταν σε πτωχοκομεία. Στους ικανούς επιβλήθηκε η ενσωμάτωσή τους στην εργασία μέσα σε «ιδρύματα διόρθωσης», που εκτός από χώροι εργασίας λειτουργούσαν και ως αναμορφωτήρια ηθικής, ενώ, τέλος, και τα παιδιά των απόρων όφειλαν να ενταχθούν στο εμπόριο ως μαθητευόμενα. Όσοι από τους ικανούς, αρνιόντουσαν να εργαστούν και ήθελαν να συνεχίσουν να είναι επαίτες τιμωρούνταν (Payne 2006:32-35). Όπως επισημαίνει η Στασινοπούλου (2003:39-41), είναι η περίοδος όπου τα φιλανθρωπικά μέτρα στρέφονται σταδιακά προς την οργάνωση και την απασχόληση των απόρων και κυρίως προς την αυστηρή διαπαιδαγώγηση τους, έτσι ώστε να καλλιεργήσουν θετικές στάσεις απέναντι στην εργασία, δηλαδή να αναπτύξουν εργασιακό ήθος.

Στην νεωτερική Βρετανία, η διάλυση των παραδοσιακών θεσμών και η ανάδυση της βιομηχανίας, επέφερε τα πρωτοφανή κοινωνικά αποτελέσματα που περιγράφηκαν στην προηγούμενη ενότητα, γεγονός που επαναπροσδιόρισε ριζικά το κοινωνικό διακύβευμα περί της ευθύνης για την φιλανθρωπία, αλλά και την αντιμετώπιση των προβληματικών κοινωνικών φαινομένων ευρύτερα (Στασινοπούλου 2003:43-44). Η καθιέρωση του φιλελευθερισμού ως κυρίαρχη ιδεολογική αρχή, είχε ως αποτέλεσμα να μετατοπιστεί ακόμα περισσότερο η υπαιτιότητα των κοινωνικών προβλημάτων στο άτομο και ως εκ τούτου να κριθεί πρωτίστης αναγκαιότητας η ανατροπή των ελισαβετιανών νόμων, καθώς θεωρήθηκε ότι υπήρξαν ιδιαίτερος γενναιόδωροι για τους άπορους και τους εξαθλιωμένους (Στασινοπούλου 2003:44).

Το σημαντικό, ωστόσο, σε αυτή την ιστορική στιγμή είναι ο ρόλος που αρχίζει να παίζει το πνεύμα της εργασίας στη διαμόρφωση των επίσημων αρχών με τις οποίες πραγματοποιείται πλέον η παροχή βοήθειας και φροντίδας. Ο φαύλος κύκλος των κοινωνικών αποτελεσμάτων που προκαλούσε η επίσημη γραμμή παροχής της φιλανθρωπίας και της πρόνοιας με τα πτωχοκομεία, τα δημόσια υπνωτήρια και τα νοσοκομεία, που όπως ήδη έχει δειχθεί ανακύκλωναν και διεύρυναν, ουσιαστικά, το πρόβλημα, δεν υπήρξε μια τυχαία επιλογή άσκηση πολιτικής. Όπως αναφέρει η Στασινοπούλου (2003:44-45) η έκθεση του Τσαντγουικ, στην οποία βασίστηκε ο βρετανικός νόμος για την φτώχεια του 1834, έθετε στο προσκήνιο την ιδέα ότι ο μεγαλύτερος κοινωνικός κίνδυνος βρίσκεται στην διάβρωση της διάθεσης των ανθρώπων για εργασία, την οποία διάβρωση ενίσχυε το κοινοτικό σύστημα παροχής βοήθειας. Ως εκ τούτου, η δημιουργία απεχθών συνθηκών στην παροχή βοήθειας και

ο κοινωνικός στιγματισμός του φτωχού, ως ένα ανεπιθύμητο και βλαβερό κοινωνικό βάρος, αναδύθηκε ως κυρίαρχη λύση (Στασινοπούλου 2003:44-45).

Έτσι, σε συνέχεια των μεσαιωνικών ανησυχιών για το αν τελικά η παροχή βοήθειας παράγει εξάρτηση και ενισχυμένη με τις ιδέες των φιλελεύθερων οικονομολόγων και της προτεσταντικής εργασιακής ηθικής, η έννοια της φιλανθρωπίας αποκτά τη νεωτερική υπόστασή της. Η λεγόμενη «επιστημονική φιλανθρωπία» αναπτύσσεται ακριβώς στην βάση των αδιεξόδων και των παραδόξων που εντοπίστηκαν στην προηγούμενη ενότητα, υπό το δέον, ωστόσο, της ατομικής λύτρωσης μέσω της εργασίας και του εργασιακού ήθους. Η μέχρι τότε αναποτελεσματική αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων της νεωτερικής πραγματικότητας, γεννά, καθόλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και ιδίως στα τέλη του, την ανάπτυξη ενός τεράστιου αριθμού βρετανικών μη καπιταλιστικών οργανώσεων που παρήγαγαν φιλανθρωπικό έργο παρέχοντας, κυρίως, φτηνή στέγαση και τρόφιμα, με προεξέχουσες τον «Στρατό Σωτηρίας» και τις «Χριστιανικές Ενώσεις Νέων και Νεανίδων»^{xii} (Mingay 1987:182, Payne 2006:45). Ωστόσο, η κυρίαρχη λογική ότι η παροχή βοήθειας για να μειώσει την πιθανότητα προνοιακής εξάρτησης του βοηθούμενου, οφείλει πριν από όλα να αναπτύσσει την ιδέα στο άτομο της προσωπικής ανάκαμψης μέσω της εργασίας και να μην περιορίζει την επιθυμία του να εργαστεί, αποτέλεσε την ηθική εκείνη βάση που θα φέρει στο προσκήνιο και το επάγγελμα των κοινωνικών λειτουργών, των απασχολούμενων, δηλαδή, στην κοινωνική εργασία ή αλλιώς των επιστημόνων-ελεγκτών της κατά περίπτωση φιλανθρωπικής παροχής και της ηθικής βελτίωσης των αποδεκτών της (Payne 2006:34-37), διαμορφώνοντας έτσι και το πνεύμα της εργασίας στις μη καπιταλιστικές οργανώσεις της εποχής, το οποίο δεν δείχνει να απέχει από το κυρίαρχο.

Όπως αναφέρει ο Wilshman (2006:44-51), το μεγαλύτερο ενδιαφέρον όλων των οργανώσεων που ασχολήθηκαν με την φιλανθρωπία προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα στη Βρετανία, εντοπίζεται στην προσπάθεια κοινωνικής επανένταξης των ανθρώπων, αποκλειστικά και μόνο μέσω της ένταξής τους στη βιομηχανική εργασία ή έστω της καλλιέργειας του απαραίτητου ήθους που απαιτεί η ανάπτυξη μιας θετικής στάσης απέναντι στην ατομική και κοινωνική αναγκαιότητα του να εργάζεται κάποιος. Η έλλειψη δομικών αναλύσεων και ερμηνειών των κοινωνικών προβλημάτων και η κυριαρχία της συμπεριφοριστικής αντιμετώπισής τους, ενίσχυσε την άρχουσα ιδεολογία του πνεύματος της εργασίας σε όλο το φάσμα των

εναλλακτικών δράσεων κοινωνικής αλληλεγγύης και ευημερίας (Payne 2006:31-32). Η φιλανθρωπία, χωρίς την προσπάθεια για ανάπτυξη εργασιακού πνεύματος στον βοηθούμενο, ήταν αδιανόητη, βλαβερή, απαγορευμένη και ως εκ τούτου ανύπαρκτη. Η κεντρική ιδέα ήταν ότι «μια υλική βοήθεια που δεν συνοδεύεται από ιδεολογική επιρροή, είναι σαν μια πεταμένη φλούδα στα πόδια των απόρων» (Payne 2006:32).

Σε αυτά τα πλαίσια, κυρίαρχο ρόλο, στον τρόπο με τον οποίο διεξάγεται η φιλανθρωπία από τις μη καπιταλιστικές οργανώσεις του 19^{ου} αιώνα, αποκτά η κοινωνική διαπαιδαγώγηση, γεγονός που αιτιολογεί και γιατί οι πρώτοι τομείς στους οποίους ξεκινά να αναπτύσσεται η κοινωνική εργασία είναι αυτοί της εκπαίδευσης-διόρθωσης του ατόμου (Payne 2006:32). Σταδιακά, οι περισσότερες οργανώσεις στράφηκαν προς την οικογένεια, με στόχο την «ηθική διάσωση» των παιδιών των απόρων και εξαθλιωμένων, μέσα από την εκμάθηση της πνεύματος της εργασίας, λογική πάνω στην οποία στηρίχτηκε και το σχέδιο των «Εκκαθαρίσεων» (Payne 2006:37-38), το οποίο ξεκινώντας το 1884 από τον Canon Samuel Barnett στις φτωχογειτονιές του ανατολικού Λονδίνου, αποτέλεσε μια προσπάθεια, μέσω της συμβίωσης μαθητών και φοιτητών, ηθικής εκπαίδευσης και διατήρησης του χριστιανικού ήθους στα παιδιά της εργατικής τάξης, που θεωρείτο ότι η ζωή τους ανάμεσα σε ρακένδυτους, ζητιάνους και φτωχούς, αύξανε την επικινδυνότητα να μην αποκτήσουν θετική στάση απέναντι στην εργασία και έτσι κρίνονταν ως απαραίτητα ο έλεγχος, η συμμόρφωση και η ηθική τους κηδεμονία (Payne 2006:37-38).

Τέλος, την αξία την οποία πρόσδιδαν οι φιλανθρωπικές οργανώσεις στην ανάπτυξη εργασιακού ήθους, ως κυρίαρχη και απαραίτητη συνοδευτική αποστολή τους μαζί με την παροχή βοήθειας, μπορεί κανείς να την εντοπίσει τόσο στις πρακτικές τους, όσο και στις ιδεολογικές διακηρύξεις τους.

Επί παραδείγματι, οι «Χριστιανικές Ενώσεις Νέων και Νεανίδων» σε συνεργασία με πολλές μη καπιταλιστικές οργανώσεις της εποχής, εισήγαγαν την λεγόμενη «κοινωνική παιδαγωγική», ένα είδος άτυπης εκπαίδευσης των εργατικών τάξεων, την χριστιανική εργασία νεολαίας, ένα είδος εθελοντικής ομαδικής απασχόλησης, τα κατηχητικά της Κυριακής, τα οποία για πολλά παιδιά της βιομηχανικής Βρετανίας ήταν και η μόνη ευκαιρία για εκπαίδευση και την αναδιαμόρφωση του χαρακτήρα παιδιών που είχαν εγκληματήσει, αναλαμβάνοντας, επιπλέον, μεγάλη δράση και για την ανάπτυξη κοινοτικών δραστηριοτήτων που θα μπορούσαν να ενθαρρύνουν ευρύτερα στους ανθρώπους την επιθυμία για εργασία (Payne 2006:45-47).

Από την άλλη, και ο «Σταυρός Σωτηρίας», η έτερη σημαντική φιλανθρωπική οργάνωση της Βρετανίας του 19^{ου} αιώνα, μέσω του μανιφέστου του ιδρυτή της -στο οποίο έγινε εκτενής αναφορά στην προηγούμενη ενότητα-, παρότι δείχνει να αντιλαμβάνεται ότι το ίδιο το πνεύμα της φιλελεύθερης αγοράς είναι εκείνο που δημιουργεί τα παράδοξα της νεωτερικότητας, εντούτοις προωθεί ιδεολογικά την ένταξη στην εργασία -έστω και με μια πιο κοινωνική έννοια της εργασίας από αυτή που επικρατεί, όπως επισημαίνει ο Ψημμένος (2007:19-21)- ως μια εκ των ουσιαστικότερων λύσεων, έναντι των κοινωνικών προβλημάτων που εντοπίζονται. Τα λόγια του William Booth (1890:19-20) είναι ενδεικτικά: «Ένα 'άλογο-ταξί', αν πέσει την ώρα που μεταφέρει, θα είναι είτε επειδή δεν έχει ταϊστεί επαρκώς, είτε επειδή παράγει υπερβολική εργασία. Αν το σηκώσουμε χωρίς να αλλάξουμε τις συνθήκες που το έριξαν, δεν θα μπορέσει να βγάλει και άλλο γύρο. [...] Έτσι συμβαίνει και με εκείνον που κατέληξε εξαθλιωμένος. [...] Το άλογο τουλάχιστον, έχει φαγητό για να μπορεί να δουλέψει, κατάλυμα για να ξεκουραστεί και δουλειά για να μπορεί να βρει φαγητό, κι όταν ακόμα πέσει κάτω, θα το βοηθήσουμε να ξανασταθεί στα πόδια του. Τον άνθρωπο όχι. Γιατί κάτι τόσο απλό, φαίνεται να μην ισχύει για εκατομμύρια ανέργους. [...] Αν όταν σηκώσουμε τον άνθρωπο που έπεσε, δεν του δώσουμε φαγητό και εργασία και δεν του διδάξουμε την υπακοή και την πειθαρχία, δεν υπάρχει πιθανότητα να μην ξαναπέσει» (Booth 1890:19-20).

Η καταληκτική αυτή αναφορά για την αναγκαιότητα υπακοής και πειθαρχίας, αναδεικνύει ότι, ακόμα και στις περιπτώσεις που το φιλανθρωπικό πνεύμα της εποχής αναγνωρίζει τα δεινά που προκαλεί η αγορά εργασίας -όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Booth-, ουσιαστικά επικρατεί, έστω και σε λανθάνουσα μορφή, η άρχουσα ιδεολογία της νεωτερικής Αγγλίας, για το δέον του πνεύματος της εργασίας και της ένταξης των ανθρώπων στην βιομηχανία. Μια ιδεολογία, που όπως σημειώνει ο Ψημμένος (2008:39-40), συνδέει την ανεργία με την ανεύθυνη ζωή και την έλλειψη χριστιανικού ήθους, ερμηνεύει την κατάσταση των φτωχών στη βάση μιας ελλειμματικής προσωπικής εσωτερικής ηθικής και πειθαρχίας και θέτει στο προσκήνιο την καταπολέμηση των πρακτικών που συμβάλλουν στην διαίωση της ραθυμίας. Γεγονός που τείνει να καταδείξει, ούτε λίγο, ούτε πολύ, ότι και οι φιλανθρωπικές οργανώσεις του 19^{ου} αιώνα, ασπαζόμενες το κυρίαρχο πνεύμα της εργασίας, παγιδεύονται ιδεολογικά στην ιδέα της «εθελούσιας εξαθλίωσης» (Ψαλιδόπουλος 2002:41) ή αλλιώς, σε αυτό που η Στασινοπούλου (2003:45) ονομάζει μυθολογία του εξαθλιωμένου εργάτη που υποτίθεται πως προτιμά να

αναπαράγεται κάτω από συνθήκες ελέγχου και εξάρτησης. Μια μυθολογία, που όπως αναφέρει η ίδια, εδραιώνεται με τον νόμο του 1834 και επιστρέφει συχνά σε περιόδους οικονομικής κρίσης (Στασινοπούλου 2003:45).

Συνεργατισμός

Όπως επισημαίνει η Webb (1917:1), το κίνημα του συνεργατισμού, δεν αποτελεί, ουσιαστικά, τίποτα περισσότερο από την νεωτερική μορφή, παρουσία και ανάπτυξη, εκείνου του «πνεύματος της ένωσης», που απαντάται σε κάθε ανάγνωση της ανθρώπινης ιστορίας. Ένα πνεύμα το οποίο, όσο και αν διαφέρουν και μεταλλάσσονται οι κατά τόπους και κατά περιόδους οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, δείχνει να παραμένει παρόν, διατηρώντας, κατά το μάλλον ή ήττον, αναλλοίωτη την βασική του σύσταση, που δεν είναι άλλη από την πρόταση της κοινωνικής αλληλεγγύης μέσω των κοινωνικών ενώσεων, έναντι στα κακώς κείμενα της εκάστοτε εποχής στην οποία εκδηλώνεται (Webb 1917:1-3). Ακόμα και στις περιπτώσεις σημαντικών θεωρητικών συγκρούσεων, σπεύδει να σημειώσει η Webb (1917:3), πίσω από αυτή την, περιστασιακή ή παραδοσιακή, θεμελιώδη ή λεπτομερειακή, διαμάχη, κρύβεται μια βαθιά θεωρητική συναίνεση για την σημασία των κοινωνικών ενώσεων και της κοινωνικής αλληλεγγύης που αυτές προάγουν και υπερασπίζονται.

Ο βιομηχανικός συνεργατισμός της νεωτερικής Βρετανίας, ο οποίος εξετάζεται εδώ, ξεκινά την εμφάνισή του παράλληλα με εκείνη της βιομηχανικής εργασίας, τόσο σε επίπεδο θεωρητικό-διανοητικό, όσο και σε πρακτικό-πειραματικό. Οι θεωρητικές συλλήψεις-ουτοπίες του Ρόμπερτ Όουεν και του Τζαίμς Μπάκιγχαμ και τα πρώτα πρακτικά πειράματα εργασιακών κοινοβίων που αποπειράθηκαν να δημιουργήσουν, αποτέλεσαν αφετηριακές προσπάθειες για την ανάπτυξη συνεργατικών ενώσεων (Μάμφορντ 1998:79-90). Κι αν για τον Μπάκιγχαμ, κεντρική ιδέα ήταν η καταπολέμηση του επικρατούντα ατομικισμού μέσω της ένωσης, για τον Όουεν που είχε ζήσει εκ των έσω την εργοστασιακή ζωή, η δημιουργία συνεργατικών ενώσεων, ήταν ο μονόδρομος που απαιτείτο για να περιοριστούν οι άθλιες και απάνθρωπες συνθήκες εργασίας στο εργοστάσιο –«η λευκή δουλειά», όπως την χαρακτήριζε (Paquot 1998:40)- και για να φτάσει η ανθρωπότητα σε έναν «νέο ηθικό κόσμο» (Webb 1917:13-15, Μάμφορντ 1998:87). Η διδασκαλία, οι ρητορείες και οι πρακτικές αυτού, του επονομαζόμενου και ως «πατέρα του συνεργατισμού», που

δεσπόζουν στην εργατική Αγγλία μέχρι και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα (Webb 1917:18), αξίζουν -παρά την αποσπασματικότητά τους όπως επισημαίνει η Στασινοπούλου (2003)- ιδιαίτερης αναφοράς στην παρούσα αναζήτηση της ηθικής βάσης των βρετανικών εργατικών ενώσεων της νεωτερικότητας, καθώς εκεί απαντώνται και τα πρώτα δείγματα του ιδιαίτερου πνεύματος της εργασίας από το οποίο οι οργανώσεις αυτές διακατέχονται, και που αποκρυσταλλώνεται (το εργασιακό αυτό πνεύμα) με την εμφάνιση του οργανωμένου κινήματος των φαβιανών σοσιαλιστών· ένα κίνημα με την παρουσίαση του οποίου πρόκειται να ολοκληρωθεί η τρέχουσα αναφορά, καθώς αναδύεται ιστορικά ως το καθοριστικότερο για την συγκρότηση του κράτους πρόνοιας, αφού συντελεί στην μετατόπιση του βάρους της εργασιακής πολιτικής, από τις ενώσεις, στην κοινωνική διοίκηση (Στασινοπούλου 2003:46-47, 92-94).

Ο Ρόμπερτ Όουεν αποτελεί μια ιδιαίτερη μορφή στην ιστορία του συνεργατισμού και ευρύτερα στη σκέψη και την οργάνωση του σοσιαλισμού, όχι μόνο στη Βρετανία και στις Η.Π.Α., στις οποίες έδρασε, αλλά και σε κάθε γωνία της Ευρώπης όπου εμφανίστηκε οργανωμένο κίνημα εργαζομένων, καθώς οι αφηγήσεις για τη δράση του και τα διδάγματά, δεν έπαψαν τα ταξιδεύουν καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Μαζί με τους Σαιν-Σιμόν και Σαρλ Φουριέ, αποτελούν, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία και παρά τις επιμέρους σημαντικές διαφωνίες τους, τα βασικά ουτοπικά πνεύματα της πρώιμης βιομηχανικής Ευρώπης (Paquot 1998:37-53).

Γεννημένος το 1771 στο Μάντσεστερ, δηλαδή «στα θεμέλια της βιομηχανίας» (Webb 1917:9,47), και μεγαλωμένος σε ένα πάμπτωχο περιβάλλον, αυτοδίδακτος και ευρηματικός, ο Όουεν, ξεκινά να εργάζεται σε εργοστάσιο από τα δέκα του χρόνια, για να γίνει μόλις στα δεκαεπτά του ιδιοκτήτης μιας μικρής επιχείρησης και στα είκοσι του διευθυντής μιας βιομηχανίας που άγγιζε τους πεντακόσιους εργαζόμενους (Paquot 1998:37). Το 1800, έχοντας ήδη κάνει μια αξιοσημείωτη περιουσία, εξαγοράζει τις επιχειρήσεις του πεθερού του στο Νιου Λάρνακ, διευθύνοντας, πλέον, μια από τις σημαντικότερες κλωστοϋφαντουργικές μονάδες της Σκωτίας (Paquot 1998:37-38). Είναι η στιγμή που ο κόσμος μπαίνει στον 19^ο αιώνα. Όπως σημειώνει η Webb (1917:7) «ο τόμος αυτής της ιστορικής περιόδου ανοίγει με θλιβερές σελίδες και παρά την πρόοδο και την ανάπτυξη αποτελεί την χειρότερη περίοδο στην ιστορία της βρετανικής εργασίας». Οι πενιχρές αμοιβές στη μισθωτή εργασία, η αγοραπωλησία παιδιών με στόχο την απλήρωτη εργασία κάτω από άθλιες συνθήκες, η δεκαεξάωρη συνεχόμενη καθημερινή απασχόληση αδιακρίτως φύλου, ηλικίας και δυνατοτήτων και οι συνδυαστικοί νόμοι του 1799 και του 1800, που απαγόρευαν

ρητά την δυνατότητα οποιασδήποτε συλλογικής μορφής δράσης και εκδήλωσης εργασιακών αιτημάτων (Webb 1917:8), αποτελούν τα σημαντικότερα δείγματα της κατάστασης που επικρατούσε και ταυτόχρονα ήταν και οι αφετηριακές αιτίες της συνεργατικής δράσης του Ρόμπερτ Όουεν, ο οποίος, σύμφωνα με την Webb (1917:9), ήταν μάλλον και ο μόνος σε ολόκληρη τη βιομηχανία της Βρετανίας που έδειχνε να συνειδητοποιεί το μέγεθος του προβλήματος.

Ως ιδιοκτήτης ο Όουεν, εφάρμοσε στο Λάρνακ το πρώτο κοινωνικό πείραμα ειρηνικής συνεργασίας μεταξύ κεφαλαίου και εργαζομένων, του οποίου η επιτυχία προκάλεσε τέτοιο θαυμασμό, που έγινε τόπος επίσκεψης εργαζομένων, επιχειρηματιών και πολιτικών από διάφορα μέρη της Αγγλίας, αλλά και της Ευρώπης ευρύτερα (Paquot 1998:40-41). Οι υποδειγματικές συνθήκες ζωής και απασχόλησης που κατασκεύασε για πάνω από δυόμισι χιλιάδες ανθρώπους -εργαζόμενους και μη-, μειώνοντας τον χρόνο εργασίας τους, οργανώνοντας την εκπαίδευση των παιδιών τους, εξασφαλίζοντας παροχές για την υγεία και την πρόνοια και δημιουργώντας κοινό ταμείο αποταμίευσης, αύξησαν τόσο θεαματικά την παραγωγικότητα του εργοστασίου και ανέβασαν σε τόσο εξαιρετικό βαθμό το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων, που έκαναν τον Ρόμπερτ Όουεν τον δημοφιλέστερο άνθρωπο στην Βρετανία των αρχών του 19^{ου} αιώνα (Webb 1917:10).

Η ιδεολογική πλατφόρμα πάνω στην οποία στηρίχθηκε το πείραμα του Όουεν έχει την βάση της στην ηθική εξύψωση και την ευτυχία που μπορεί να επιφέρει στο άτομο η εργασία, μέσα από τη διαπαιδαγώγηση και την συνεργατική ένωση. Το εργοστάσιο για τον Όουεν μπορούσε να γίνει, από εργαλείο υποδούλωσης και αποκτήνωσης των εργατών, φορέας ευημερίας και κοινωνικής χειραφέτησης, μέσα από συστήματα διδασκαλίας και συνεργασίας. Η λαϊκή εκπαίδευση, βρισκόταν στη βάση του πειράματος του Λάρνακ για αυτό και πολλές φορές καλείται και ως «παιδαγωγικό πείραμα» (Owen 2006:31). Για τον λόγο αυτό, ο Όουεν δημιούργησε στο Λάρνακ, με αποκλειστικά δική του χρηματοδότηση, παιδικούς σταθμούς -τους πρώτους στην βρετανική ιστορία-, σχολεία και ένα «ινστιτούτο διαμόρφωσης χαρακτήρων» για ενήλικες, στα οποία θα εφαρμοζόταν η «νέα παιδαγωγική» του μέθοδος (Paquot 1998:39). Η μέθοδος αυτή, έχοντας τις ρίζες της στις επιταγές του Διαφωτισμού και ιδιαιτέρως του Ρουσσώ, και με την αρχή ότι υπάρχει στενή σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ εργασίας και εκπαίδευσης, ευαγγελιζόταν ότι, χωρίς συγκρούσεις και κοινωνικές αναστατώσεις, χωρίς βίαιη επανάσταση και αιματοχυσίες, ο κόσμος ολόκληρος μπορεί να αλλάξει και να θεμελιωθεί εκ νέου

πάνω στις αρχές της συνεργασίας και της ηθικής, αν η ιδέα ότι η ευτυχία του ατόμου είναι αλληλένδετη με την ευτυχία της κοινότητας, αποτυπωθεί από νωρίς στον παιδικό νου (Paquot 1998:39). Μέσα σε αυτή τη λεγόμενη «ενεργή παιδαγωγική» ή «συνειδητοποίηση» (Paquot 1998:39) που εισήγαγε ο Όουεν, κυρίαρχος είναι ο ρόλος του «δασκάλου». Η επιλογή ενός πεφωτισμένου ανθρώπου σε αυτό το πόστο αναδύεται ως καθοριστικής σημασίας, γιατί το ζητούμενο από την διδασκαλία, σύμφωνα με τον πατέρα του συνεργατισμού, δεν είναι απλώς να εμπλουτίσει τους ανθρώπους με θεωρητικές και τεχνικές γνώσεις, αλλά, κυρίως και πριν από όλα, να ανανεώσει την ηθική ζωή τους ενσταλάζοντας στις ψυχές τους τις αρχές της συνεργασίας και την καλοσύνη, που -μέσω της εργασίας και της πειθαρχίας (Μάμφορντ 1998:164)- θα λειτουργήσουν εν τέλει ως προληπτική θεραπεία που θα εκτοπίσει από μέσα τους τον εγωισμό και τον ανταγωνισμό και θα τους οδηγήσει στην «ηθική τελειοποίησή τους»^{xiii} (Owen 2006:28).

Η επιτυχημένη εφαρμογή των ιδεών του στο Λάρνακ, θα οδηγήσει τον Όουεν, το 1825, στο μεγαλεπήβολο πείραμα της «Νέας Αρμονίας» - μια απόπειρα ανάπτυξης κοινοβιακής εργοστασιακής ζωής σε μια τεράστια έκταση στην Ιντιάνα των Ηνωμένων Πολιτειών (Paquot 1998:40-41). Παρότι θα ξοδέψει για αυτό ολόκληρη την περιουσία του, η ανεπιτυχής εξέλιξη του πειράματος δε θα τον πτοήσει ιδιαίτερα, καθώς θα την εκλάβει ως «μια δοκιμή που απλώς δεν είχε έρθει ακόμα η ώρα της» και θα επιστρέψει στην Βρετανία για να επικεντρωθεί κυρίως στην εκλαϊκευμένη διάδοση των ιδεών του (Paquot 1998:41). Στην προσπάθεια αυτή, θα εκδώσει μια μεγάλη σειρά από δοκίμια, καθώς και τα περιοδικά «Κρίση»^{xiv} (1832-4) και «Νέος Ηθικός Κόσμος» (1834-45), μέσω των οποίων, μεταδίδοντας το πάθος του και παρουσιάζοντας αναλυτικά τους τρόπους με τους οποίους επιτεύχθηκε το πείραμα του Λάρνακ, θα καλέσει τους απανταχού εργαζόμενους και εργοστασιάρχες να επιχειρήσουν το ίδιο (Webb 1917:47-52). Τότε, απαντάται και η περίοδος κατά την οποία ο Όουεν θα μετάσχει ενεργά στο βρετανικό εργατικό κίνημα, του οποίου άλλωστε ο ίδιος «είχε ανάψει την πρώτη φλόγα» (Webb 1917:52) και -κατά τη φράση του Ένγκελς- «θα ταυτίσει τελικά το όνομα του με οποιαδήποτε κίνηση είχε να κάνει με την πρόοδο του συμφέροντος των εργαζομένων στην Αγγλία εκείνης της εποχής», παρά την σκληρή κριτική που δέχτηκε από το τελευταίο και από τον Μαρξ για τον παιδαγωγικό του πατερναλισμό, την άρνηση του απέναντι στην καθολική ψήφο και την αναίμακτη και μη συγκρουσιακή τακτική του για κοινωνική αλλαγή (Owen 2006:9,225).

Πέρα από κάθε, ωστόσο, θετική ή αρνητική στάση απέναντι σε αυτό το σημαντικό πρόσωπο της ιστορίας, η συμβολή του για την συνέχεια της πορείας των εργατικών αγώνων κρίνεται ως καθοριστική, όχι μόνο στο προφανές επίπεδο της ιδεολογικής επιρροής, αλλά και έμπρακτα, καθώς ο Όουεν είναι ένας από τους πρώτους ηγέτες της εργατικών αναταραχών που θα πετύχουν να περάσουν τον νόμο των εργοστασίων του 1819 που περιόριζε την εργασία των γυναικών και των παιδιών στα εργοστάσια και την άρση, το 1824, των συνδυαστικών νόμων που απαγόρευαν το «συνδικαλίζεστε», εγκαινιάζοντας έτσι την περίοδο που έπεται του «ουτοπικού συνεργατισμού», δηλαδή εκείνη του λεγόμενου «ενθουσιώδους πειράματος», σύμφωνα με την χρονική κατηγοριοποίηση της ιστορίας των συνεργατικών ενώσεων που πραγματοποιεί η Webb (1917:10) .

Η περίοδος του «ενθουσιώδους πειράματος», που χρονικά τοποθετείται για τη Webb (1917:13-15) από το 1824 μέχρι και το 1843, αποτελεί ίσως το καθοριστικότερο διάστημα για την διαμόρφωση των συνεργατικών ενώσεων, στη μορφή που αυτές απαντώνται έως και σήμερα, καθώς είναι η πρώτη φορά στην ιστορία όπου το εργατικό κίνημα θα εμπνευστεί και θα αναπτύξει πολιτικό σχέδιο (Berstein & Milza 1997:95). Πάρα το γεγονός ότι το Κοινοβούλιο των Μεταρρυθμιστών θα καταφέρει σε σύντομο χρονικό διάστημα την κατάργηση της δουλείας και θα φέρει τον νόμο κατά της φτώχειας του 1834, οι βρετανοί συνεργαζόμενοι αρχίζουν να αντιλαμβάνονται ότι χρειάζονται κάτι παραπάνω από αυτές τις μεμονωμένες κατακτήσεις (Webb 1917:14). Σε αντίθεση με τους ουτοπιστές και πειραματιστές προκατόχους τους που περιφρονούσαν την πολιτική δράση, οι εργαζόμενοι εκείνης της περιόδου, ιδρύοντας το 1836 την «Ένωση Εργατών» (Working Men's Association) και δημοσιεύοντας την «Χάρτα του Λαού» (Chart of the people), θα απαιτήσουν καθολική ψηφοφορία, μυστικότητα ψήφου, βουλευτική αποζημίωση και μια σειρά από περαιτέρω ριζικές πολιτικές αλλαγές, με μια παρουσία τόσο δυναμική που θα μετατρέψει τον «χαρτισμό» μέσα σε μικρό χρονικά διάστημα σε επαναστατικό κίνημα, το οποίο θα δράσει, με ανεπιτυχή τελικά αποτελέσματα, στις βορειοδυτικές κομητείες της Βρετανίας, προωθώντας εξεγέρσεις ενάντια στην κυριαρχία των μηχανών και της εξαθλίωσης (Berstein & Milza 1997:95).

Στα σημαντικά γεγονότα εκείνης της περιόδου -που κατά μια έννοια αναδεικνύουν το πώς ο βρετανικός συνεργατισμός, επηρεασμένος ακόμα από τις ιδέες του Όουεν, σταδιακά πολιτικοποιείται και ενοποιείται εθνικά- δύναται να περιληφθούν μεταξύ άλλων α) η ίδρυση των «εμπορικών κοινοτήτων» ή

«συνεταιριστικών καταστημάτων» που ξεκινούν το 1828 από μια ιδέα της βρετανικής συνεργατικής ένωσης των οικονομολόγων να διευκολύνει την κατανάλωση των εργαζομένων και να αυξήσει το συνεργατικό κεφάλαιο - ως συνέχεια της έμπνευσης του Όουεν για τα «καταστήματα ανταλλαγής» μεταξύ παραγωγών και εργαζομένων (Berstein & Milza 1997:94), β) η έκδοση μεταξύ του 1825 και 1830 αρκετών προπαγανδιστικών συνεργατικών περιοδικών και γ) τα συνεργατικά συνέδρια, όπως αυτά του Μάντσεστερ (1825) και του Μπέρμιγχαμ (1830), που διαρκώς επαναδιοργάνωναν, ενοποιούσαν, διεύρυναν και ιεραρχούσαν την εργατική δράση σε εθνικό επίπεδο (Webb 1917:13-15). Σημεία σταθμοί: η «Γενική Ένωση Όλων των Συνδικάτων» του 1833, που συνεδριάζει στο Λονδίνο, υπό την προεδρία του Ρόμπερτ Όουεν, η «Ένωση Όλων των Τάξεων και όλων των Εθνών» του 1835, όπου εισάγεται για πρώτη φορά ο όρος «σοσιαλισμός» και, τέλος, η συγχώνευση των δύο προηγούμενων, το 1839, στη «Παγκόσμια Κοινοτική Κοινωνία των Ορθολογικά Θρησκευόμενων», τίτλος που υπονοεί και την ηθική διάσταση των ενώσεων της περιόδου (Webb 1917:13-15, 53-66), στην οποία εστιάζει η παρούσα εργασία και που πρόκειται να γίνει αποκαλυπτικότερη κατά την αμέσως επόμενη, κατά Webb (1917:10), χρονική περίοδο της ιστορίας του συνεργατισμού, με την επίσημη εμφάνιση των «χριστιανών σοσιαλιστών».

Η περίοδος της «Δράσης των Πρωτοπόρων» (1844-1863) (Webb 1917:17-22), αντλεί το όνομά της από την «Κοινωνία των Δίκαιων Πρωτοπόρων του Rochdale» που ιδρύεται το 1844 -πάλι, κατά μια έννοια, υπό την ιδεολογική επιρροή του Ρόμπερτ Όουεν- και συνίσταται σε μια συνεργατική οργάνωση, η οποία, αφού αφουγκράστηκε τις ανάγκες εργαζομένων και μη, σχεδίασε και εφάρμοσε ένα πρωτοποριακό σύστημα εργασίας και παραγωγής, το οποίο ξεπερνώντας σταδιακά την τοπική του αφετηρία, απέκτησε εθνική υπόσταση και δράση, καθώς από ένα σημείο και μετά οι βιομηχανίες που ασπάστηκαν την ιδέα του, παρήγαγαν μια αρκετά μεγάλη σειρά προϊόντων (Webb 1917:18). Η βασική ιδέα εστίασε στη συνεργασία μεταξύ εργοστασιαρχών και εργατών για τη μείωση της αλόγιστης άντλησης κέρδους των πρώτων από την δουλειά των δεύτερων και την επιστροφή του μερίσματος που πραγματικά τους αναλογεί από την πώληση των προϊόντων, ενώ παράλληλα εισάγεται η πρόταση ο έλεγχος των τιμών να πραγματοποιείται από τους ίδιους του εργαζόμενους, κάτι που έφερε -παροδικά και κατά τόπους- και μια ευρύτερη κοινωνική ανακούφιση. Τέλος, θεσπίζεται για πρώτη φορά και η απαραίτητη συνδρομή από τον εργαζόμενο προς το συνδικάτο στο οποίο ανήκει.

Είναι, άλλωστε και η περίοδος εκείνη, όπου μια σειρά από ευνοϊκές προς τους εργαζόμενους νομοθετικές ρυθμίσεις, με σημαντικότερες εκείνες της κατοχύρωσης του δεκαώρου και της νομιμοποίησης των συνδικάτων, ωθεί το συνεργατικό κίνημα να παραμερίσει τις ριζοσπαστικές τακτικές διεκδίκησης, όπως εκείνες του «χαρτισμού», και να αναζητήσει ηπιότερες λύσεις, αναδιαμορφώνοντας κυρίως το εσωτερικό του (Webb 1917:19-20). Ακόμη και οι τελευταίοι ακραίοι Χαρτιστές και Σοσιαλιστές, απογοητευμένοι από την γρήγορη παύση της κοινωνικής αναταραχής της προηγούμενης περιόδου, εντάχθηκαν σε αυτή την στροφή των πολιτικών μεταρρυθμίσεων που είχαν πραγματοποιήσει οι βρετανικές συνεργατικές ενώσεις (Berstein & Milza 1997:95, Webb 21).

Τότε ήρθε και η στιγμή που αναδύθηκε μια ομάδα μεταρρυθμιστών, οι οποίοι επιδίωξαν να συνδυάσουν τις σοσιαλιστικές ιδέες με τον χριστιανισμό, σε μια προσπάθεια, αρχικά, παρακίνησης των εκκλησιών να αναλάβουν τις κοινωνικές τους ευθύνες απέναντι στα προβλήματα της νεωτερικής Αγγλίας. Η άτυπη, αλλά ουσιαστική, συνεργασία που επιτεύχθηκε μεταξύ μερικών θρησκευτικών ηγετών και μιας πλευράς των συνεργαζόμενων δικηγόρων, έφερε στο προσκήνιο, ακριβώς στα μισά του 19^{ου} αιώνα, τους λεγόμενους «Χριστιανούς Σοσιαλιστές» (Webb 1917:21). Η δράση των «Χριστιανών Σοσιαλιστών» στο επίπεδο της πολιτικής και σε ό,τι αφορά στην ιστορική συνέχεια των συνεργατικών ενώσεων της Βρετανίας, εντοπίζεται αφενός στην δημιουργία της «Χάρτας των Συνεργατών» που θα οδηγήσει στην επίτευξη του προνοητικού βιομηχανικού νόμου του 1852, με τον οποίο κατοχυρώνεται η θεσμική προστασία των συνεργατικών ενώσεων από την απάτη της ατομικής ιδιοποίησης κοινών συνεργατικών αγαθών και αφετέρου στην επίτευξη του αμέσως επόμενου βιομηχανικού νόμου, εκείνου του 1862, ο οποίος άνοιξε τον δρόμο προς μια ενοποιημένη πολιτική δράση των βρετανών εργαζομένων, αφού αναγνώρισε επισήμως το προνόμιο των εργατικών μετοχών, επιτρέποντας και την ελεύθερη διακίνηση τους μεταξύ διαφορετικών συνεργατικών ενώσεων (Webb 1917:21-22). Ωστόσο, το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της επίδρασης των «Χριστιανών Σοσιαλιστών» στις οργανώσεις του συνεργατισμού, απαντάται μέσα από την εκπαιδευτική-παιδαγωγική τους δράση. Στα χνάρια των ιδεών του Όουεν για την αλληλεξάρτηση εργασίας και διαπαιδαγώγησης, οι «Χριστιανοί Σοσιαλιστές», εστίασαν το μεγαλύτερο μέρος των προσπαθειών τους στην προσωπική βελτίωση των εργαζομένων μέσω της διδασκαλίας που προωθούσε την ανάπτυξη του

εργασιακού ήθους και επένδυε στην κατανόηση της οικονομικής ωφέλειας που οι άνθρωποι θα έχουν μέσω της συνεργατικής δράσης. Η ίδρυση του «Συνεργατικού Κολεγίου Εργαζομένων», με το οποίο οι «Χριστιανοί Σοσιαλιστές» στόχευαν, μέσα από τις πρότυπες μεθόδους διδασκαλίας των εθελοντών δασκάλων, να αναπτύξουν στους μετέχοντες το απαραίτητο εκείνο εργασιακό ήθος που απαιτείτο για να εργάζεται και να συνεργάζεται κανείς σωστά, αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη μορφή βιομηχανικής παιδαγωγικής και καθοδήγησης μέχρι εκείνη τη στιγμή, η οποία μεταξύ άλλων, επισήμαινε την σημασία της εργασίας ως απόδειξη θρησκευτικής πίστης, την ιδιοκτησία ως θεϊκό δώρο και την επανάσταση ως λανθασμένο δρόμο για κοινωνική ευημερία, υπερασπίζοντας το πολιτικά μεταρρυθμιστικό έργο και διασφαλίζοντας την πειθαρχία (Webb 1917:71-79). Αυτού του είδους η ιδεολογική επιρροή των «Χριστιανών Σοσιαλιστών», υπήρξε καθοριστική για την συνέχεια του βρετανικού συνεργατισμού, τουλάχιστον όσον αφορά αυτό που η παρούσα μελέτη καλεί ως πνεύμα της εργασίας.

Αυτό καταδεικνύεται καθώς εξετάζει κανείς και την τρίτη στη σειρά περίοδο (1864-1883) (Webb 1917:10) της βρετανικής συνεργατικής ιστορίας, δηλαδή εκείνη της «σταθεροποίησης του συνεργατικού κράτους» (Webb 1917:25-32), όπου, πέραν των σημαντικών εξελίξεων που απαντώνται τόσο σε σχέση με το εσωτερικό των ενώσεων -όπως η ίδρυση της Πρώτης Διεθνούς από τον Μαρξ (Χρύσης 2004:208) και η εμφάνιση της πρώτης γυναικείας ένωσης-, όσο και με την πολιτική διεύρυνση των δικαιωμάτων τους ευρύτερα, με την αναγνώριση, το 1871, του «Συνεδρίου των Εργατικών Συνδικάτων» (Berstein & Milza 1997:195), το ζήτημα της διδασκαλίας-χειραγώγησης των συνεργαζομένων παραμένει κυρίαρχο. Από την «Συνεργατική Ένωση Εφημερίδων» του 1871 που θα θέσει την εκπαιδευτική εργασία ως βασική προϋπόθεση για τον σχηματισμό συνεργατικών ενώσεων, μέχρι τα μεγάλα συνεργατικά συνέδρια του Μάντσεστερ (1871) και του Νιούκαστλ (1873), όπου η εκπαίδευση των εργαζομένων, ως βασικό μέσο διατήρησης των ιδανικών του συνεργατισμού, βρίσκεται στην κορυφή των επί συζήτηση θεμάτων (Webb 1917:27), η ιδεολογική αξία της ταύτισης της εργασίας και της διδασκαλίας, με στόχο την καλλιέργεια ορθού κοινωνικού και συνεργατικού ήθους, δεν συναντά διαφοροποίηση - παρά το γεγονός ότι, τουλάχιστον μέχρι το 1880, το συνεργατικό κίνημα, ούτε ομοιογενές μπορεί να κριθεί ιδεολογικά, ούτε ομόφωνο ως προς τα μέσα που πρέπει να χρησιμοποιήσει για να εκπληρώσει τα συμφέροντά του (Berstein & Milza

1997:195-196). Το 1882, το κεντρικό ρητό των συνεργαζομένων ήταν: «διατηρείστε την συνοχή, μέσα από την εκπαιδευτική εργασία» (Webb 1917:30).

Αυτή ακριβώς, η ιδεολογική κυριαρχία του προτεσταντικού πνεύματος της εργασίας, που ορίζει το «ηθικό» με βάση το «εργάζεσθε» και αναδύει την αναγκαιότητα της διαπαιδαγώγησης μέσω της εργασίας, αίροντας τις -σημαντικές και δομικές κατά περιπτώσεις- αντιφάσεις των συνεργατικών ενώσεων της νεωτερικής Βρετανίας, εντοπίζεται και κατά την τελευταία περίοδο του 19^{ου} αιώνα, όχι μόνο με την ίδρυση των «Ενώσεων Συνεργατικών Εκπαιδευτικών Επιτροπών» και την καθιέρωση υποτροφιών για τους συνεργατικούς σπουδαστές (Webb 1917:31), αλλά, επιπλέον, σε ολόκληρο το φάσμα της ηθικής από την οποία διακατέχεται η συνεργατική δραστηριότητα, μέχρι τον πολιτικό της μετασχηματισμό με την ίδρυση του «Βρετανικού Εργατικού Κόμματος» (1906) (Berstein & Milza 1997:196).

Ειδικότερα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με τα κοινωνικά αδιέξοδα της νεωτερικής Βρετανίας να αγγίζουν τον υψηλότερο ίσως βαθμό διόγκωσής τους, ιδρύονται τα «Νέα Σοσιαλιστικά Συνδικάτα» (1887), η διαφοροποίηση των οποίων έγκειται στο άνοιγμα που πραγματοποίησαν δεχόμενοι στους κόλπους τους και ανειδίκευτους εργάτες, στην χαμηλή συνδρομή που απαιτούσαν και στη χρήση της απεργίας ως μέσο διεκδίκησης (Berstein & Milza 1997:197). Επηρεασμένη, αρκετά, από το Γερμανικό παράδειγμα του Βίσμαρκ -του πρώτου καγκελάριου του ενωμένου γερμανικού κράτους που εισήγαγε τη θεσμοθετημένη παροχή κρατικής ασφάλισης για την υγεία (1883), τα ατυχήματα (1884) την αναπηρία και τα γηρατειά (1889)- η βρετανική συνεργατική κοινότητα διεκδικεί και κατακτά την κρατική κατοχύρωση της παροχής σύνταξης (Payne 2006:33-34). Όπως αναφέρει η Στασινοπούλου (2003:46), η βασική φιλοσοφία που χαρακτηρίζει τις μεταρρυθμίσεις που συντελούνται εκείνη την περίοδο, υπό τη σκέπη της τραγικής κοινωνικής κατάστασης και του επικείμενου πολέμου, ήταν «Σοσιαλισμός στην πατρίδα, ιμπεριαλισμός στο εξωτερικό». Καθοριστική παράμετρος, στο να συντελεστεί αυτή η μεταρρυθμιστική μεταστροφή, ήταν η εμφάνιση των «Φαβιανών Σοσιαλιστών» (Στασινοπούλου 2003:46-47,63-65,92-94), ένα κίνημα που θα οργανώσει και σε εθνικό πλέον επίπεδο, τις βασικές δομές του πνεύματος της εργασίας των βρετανικών συνεργατικών ενώσεων της νεωτερικότητας.

Οι φαβιανοί, με πρωτεργάτες του κινήματος τη Βεατρίκη Γουέμπ, τον Σίντνεϋ Γουέμπ και τον Μπερνάρντ Σω, αμφισβητούν την εγκυρότητα των ερευνών

στις οποίες στηρίχθηκε ο Νόμος του 1834 και φέρνοντας στο φως μελέτες με νέα στοιχεία για τις συνθήκες εργασίας, τη δημόσια υγιεινή και την φτώχεια στη νεωτερική Βρετανία (Στασινοπούλου 2003:47) κερδίζουν μια ισχυρή ιδεολογική θέση μέσα στις συνεργατικές οργανώσεις. Η ποικιλόμορφη δράση τους, τόσο εντός του εργατικού κινήματος, όσο και εντός του εργατικού κόμματος αργότερα, θα επηρεάσει και θα καθορίσει ριζικά την θεωρητική και πρακτική σύσταση του βρετανικού συνεργατισμού, όπως αυτός περνάει προς τον 20^ο αιώνα (Στασινοπούλου 2003:91-94). Σε επίπεδο πρακτικό, όπως επισημαίνει η Στασινοπούλου (2003:47), το βασικότερο συστατικό αυτής της σημαντικής σειράς μεταρρυθμίσεων που εισηγήθηκαν, ήταν η θέσπιση ενός «εθνικού κατώτατου ορίου» στα συνδικάτα, με το οποίο οριζόταν ότι οι κατακτήσεις σε μισθούς και συνθήκες εργασίας των πιο δυνατών συνεργατικών ενώσεων θα πρέπει να επεκτείνονται σταδιακά σε όλους τους συνεργαζόμενους, με ένα μίγμα κρατικής παρέμβασης και συλλογικών διαπραγματεύσεων, ενώ παράλληλα συνέστησαν τους αυτοδιοίκητους τοπικούς φορείς ως σχεδιαστές και ελεγκτές άσκησης πολιτικής. Ιδεολογικά, ωστόσο, και η δική τους παρέμβαση, δεν στηρίχτηκε σε κάποια δομική προσέγγιση των κοινωνικών προβλημάτων, αλλά αναδύθηκε περισσότερο ως ένα μίγμα εθνικισμού και μοραλισμού (Στασινοπούλου 2003:47). Οι φαβιανοί πίστευαν ότι η κοινωνία μπορεί να φτάσει σε μια ηθική, καλύτερη, κατάσταση μέσω της αλλαγής των αξιών και των στάσεων των ανθρώπων, με την πρακτική της πειθούς και της προπαγάνδας, που θα αναλάβει να βγάλει εις πέρας μια πεφωτισμένη, εξιδανικευμένη και ταγμένη στο κοινό καλό κρατική διοικητική ελίτ, η οποία φτάνει να πάρει, για τους Φαβιανούς, σχεδόν τον χαρακτήρα θρησκευτικής πίστης (Στασινοπούλου 2003:92-93). Μια θέση που, προφανώς φέρει τις θεωρητικές τις ρίζες από την χεγκελιανή θεώρηση για τον ρόλο της γραφειοκρατίας και των υπαλλήλων της (Χρύσης 2004:185-204), αλλά κυρίως έρχεται να καταδείξει ότι, από το πείραμα του Λάρνακ μέχρι τον φαβιανισμό, ένα είναι το πνεύμα της εργασίας που διατρέχει την συνεργατική κίνηση καθόλο τον 19^ο αιώνα.

Είναι το πνεύμα εκείνο που ασπάζεται την επιβολή και τον έλεγχο της εργασίας στον άνθρωπο, ως μοναδική διδακτική μέθοδο που μπορεί να προκαλέσει την ηθική του εξύψωση μέσω επιλεγμένων δασκάλων-χειραγωγών. Τα λόγια του Οουεν από τον «Νέο Ηθικό Κόσμο», όπως παρατίθενται στην Webb (1917:48), είναι ενδεικτικά της ηθικής πορείας των συνεργατικών οργανώσεων: «Οποιοσδήποτε χαρακτήρας, από το καλύτερο μέχρι τον χειρότερο, από τον πιο ανίδεο μέχρι τον πιο

μορφωμένο, μπορεί να 'δώσει' τον εαυτό του σε οποιαδήποτε κοινότητα, ακόμη και σε ολόκληρο τον κόσμο, με την εφαρμογή των κατάλληλων μέσων εργασίας και υπό τις εντολές και τον έλεγχο εκείνων που έχουν την ικανότητα της επιρροής στους άλλους».^{xv}

Επίλογος

Η παρούσα εργασία, εντοπίζοντας βιβλιογραφικά την προτεσταντική, κυρίαρχη και μη εναλλακτική σύνθεση του πνεύματος της εργασίας από το οποίο διέπονταν οι φιλανθρωπικές και συνεργατικές οργανώσεις, που ωστόσο ανέπτυξαν εναλλακτική δράση στην Βρετανία της εκβιομηχάνισης, αποπειράθηκε, ουσιαστικά, να αναδείξει το κοινωνικό παράδοξο που ανακύπτει από αυτή την αντίφαση.

Στις σελίδες που προηγήθηκαν κατέστη εμφανές ότι, καταρχήν, και οι δύο υπό εξέταση ομάδες μη καπιταλιστικής οργάνωσης και δράσης της Αγγλίας του 19^{ου} αιώνα, αποπειράθηκαν να φέρουν στο κοινωνικό και πολιτικό προσκήνιο μια εναλλακτική πρόταση απέναντι στις καπιταλιστικές δομές της βιομηχανικής παραγωγής και των κοινωνικών αποτελεσμάτων αυτής, με σκοπό την καλύτερευση της ζωής των ανθρώπων μέσω, κυρίως, της ηθικής τους αναμόρφωσης. Ωστόσο, η καλλιέργεια της θέλησης για εργασία με σκοπό την ένταξη στην παραγωγή, στην οποία από τη μία εστίασαν οι φιλανθρωπικές οργανώσεις, και η διδακτική διάσταση της εργασίας για τους ήδη ενταγμένους, την οποία από την άλλη προώθησαν οι συνεργατικές ενώσεις, υπήρξαν ταυτόσημες με το κυρίαρχο προτεσταντικό πνεύμα της εργασίας και, ως εκ τούτου, έφεραν τις παραπάνω μορφές δράσης σε αντίθεση με τους κλασικούς της κοινωνιολογίας, που θεωρούσαν ότι εκείνο που προκαλεί τα προβλήματα της νεωτερικότητας είναι το ίδιο το πνεύμα της εργασίας και η μισθωτή βιομηχανική παραγωγή.

Η αντικρουόμενη αυτή αντίληψη υφίσταται, παρά το γεγονός ότι και οι δύο, οργανώσεις και οι κοινωνιολόγοι, είχαν ως κοινή αφετηριακή εμπειρία και αφορμή την ίδια εικόνα των συνεπειών της εκβιομηχάνισης, όπως αυτές περιγράφηκαν συνοπτικά στο δεύτερο κεφάλαιο. Το γεγονός αυτό τεκμηριώνει την δομική απόσταση που εντοπίζει ο Berger (βλέπε αναλυτικά παρακάτω: σημείωση ν, σελίδα 51) μεταξύ των ιδεολογικών μηχανισμών με τους οποίους ορίζεται το λεγόμενο «κοινωνικό» πρόβλημα και εκείνων που ορίζουν το αντίστοιχο «κοινωνιολογικό».

Το κοινωνικό πρόβλημα για τον Berger (1983:50) ορίζεται πάντα διαμέσου της κυρίαρχης ιδεολογίας. Την ίδια στιγμή ο κοινωνιολόγος καλείται να θέσει υπό εξέταση ολόκληρο το σύστημα, το οποίο δομείται στη βάση αυτής ακριβώς της κυρίαρχης ιδεολογίας, γιατί εκείνη είναι και ο βασικός μηχανισμός κατασκευής του ορισμού των κοινωνικών προβλημάτων.

Ο προκείμενος ιδεολογικός μηχανισμός που κυριαρχεί στη Βρετανία του 19^{ου} αιώνα είναι η ιδέα της «ατομικής υπαιτιότητας». Η κυρίαρχη αντίληψη ότι η ευθύνη της επίλυσης των κοινωνικών προβλημάτων και συνεπειών βρίσκεται στο άτομο και στη θέλησή του ή όχι να εργαστεί, ελλοχεύει «αόρατα», όπως θα τόνιζε ο Berger (1983:48), διαμορφώνοντας και στις φιλανθρωπικές και συνεργατικές οργανώσεις που μελετήθηκαν, τις αντιλήψεις εκείνες με τις οποίες προέβησαν, εντέλει, στην κοινωνική τους δράση. Αυτός είναι και ο λόγος που η αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων που προώθησαν είχε τα χαρακτηριστικά του προτεσταντικού πνεύματος της εργασίας, σε αντιδιαστολή όχι μόνο με τη κριτική που ανέπτυξαν απέναντι σε αυτή την προοπτική οι σύγχρονοί τους κοινωνιολόγοι στην προσπάθειά τους να εξετάσουν δομικά την εκβιομηχάνιση διαμέσου εκείνων των άρρητων μηχανισμών εξουσίας που την διέπουν, αλλά ακόμα περισσότερο, σε αντιδιαστολή και με κριτική που οι ίδιες οι οργανώσεις ανέπτυξαν απέναντι στο τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η βιομηχανική παραγωγή.

Η σημασία που φέρει αυτή ακριβώς η εξουσία του κυρίαρχου λόγου στις πρώτες ιστορικά μορφές κοινωνικής εναλλακτικής δράσης, όπως εντοπίστηκε από την αναχείρας βιβλιογραφική επισκόπηση, δύναται να επικαιροποιηθεί σε ό,τι αφορά στο σχεδιασμό και την άσκηση της σύγχρονης κοινωνικής ή προνοιακής πολιτικής, είτε αυτή προέρχεται από το κράτος, είτε από τις οργανώσεις του τρίτου τομέα.

Δείγματα μιας συνέχειας της καθεστηκυίας ηθικής του 19^{ου} αιώνα, που ταυτίζει τον εργαζόμενο με τον ορθό πολίτη και αναδεικνύει την ένταξη στην μισθωτή εργασία ως λύση κοινωνικών προβλημάτων, εντοπίζονται ακόμα και στην Ελλάδα του σήμερα, όταν, παραδείγματος χάρη, η άδεια παραμονής μετανάστη προϋποθέτει την άδεια εργασίας ή όταν θεωρείται ότι η έμφυλη ανισότητα μπορεί να καταπολεμηθεί με προγράμματα ποσόστωσης της ένταξης των γυναικών στην εργασία. Το κοινωνιολογικό πρόβλημα, ενδεχομένως, εδώ θα ήταν ότι η ίδια η προνοιακή πολιτική αποκλείει τον μετανάστη από τα δικαιώματά του, παράγοντας σε εκείνον αρνητικές και περιθωριακές αντιλήψεις για αυτήν ή, αντίστοιχα, ότι τα πατριαρχικά στερεότυπα είναι τόσο δομικά που δεν εγγυάται κανείς ότι δεν θα αναπαραχθούν και εντός της μισθωτής εργασίας της γυναίκας.

Τα παραπάνω ενδεικτικά παραδείγματα καταδεικνύουν ότι αφενός συνεχίζουν να υφίστανται ακόμη και σήμερα οι δομικές εκείνες παράμετροι που κατασκευάζουν το κοινωνικό πρόβλημα στη βάση των κυρίαρχων αντιλήψεων και αφετέρου ότι η επιστήμη της κοινωνιολογίας, που έχει ως αντικείμενο τον εντοπισμό αυτών ακριβώς

των παραμέτρων, δείχνει ως εάν να μην λαμβάνονται υπόψη από την επίσημη άσκηση κοινωνικής πολιτικής, παρά την «κατεξοχήν διεπιστημονική υπόσταση» (Στασινοπούλου 2006:1) της τελευταίας. Ένας συνδυασμός γεγονότων που αναδεικνύει την ιστορική συνέχεια από την εποχή που μελετήθηκε έως σήμερα, τόσο σε ό,τι αφορά στην επίδραση που έχει η κυρίαρχη ηθική στην προνοιακή δράση, όσο και στη παράβλεψη της κοινωνιολογικής θεωρίας κατά την εφαρμογή της πρώτης· επαναφέροντας, έτσι, στο προσκήνιο και την ανησυχία του κλασικού μαρξισμού περί του ρόλου που φέρει η κοινωνική πολιτική και το κράτος, επί της κοινωνικής αναπαραγωγής και του ελέγχου της ταξικής διαστρωμάτωσης (Στασινοπούλου 2003:102-118).

Σε κάθε περίπτωση -επειδή, όπως επισημαίνει ο Georg Simmel (1993:31), ο κοινωνιολόγος δεν έρχεται ούτε να κατηγορήσει, ούτε να συγχωρήσει, αλλά απλώς να κατανοήσει- και με στόχο την όσο το δυνατόν πληρέστερη οπτική πάνω στις έννοιες που έθεσε η παρούσα μελέτη, οφείλει να σημειωθεί ότι το πνεύμα της εργασίας ούτε αποτελεί επινόηση των φιλανθρωπικών οργανισμών, των συνεργατικών ενώσεων ή του κράτους πρόνοιας για να μπορεί κανείς να θέσει ευθέως κατηγορηματικές απολήξεις απέναντί τους, ούτε έχει αφήσει τόσο ανεπηρέαστη την κοινωνιολογική θεωρία, όσο ίσως αφέθηκε να εννοηθεί ως εδώ. Όπως ειπώθηκε από τις πρώτες κιόλας σελίδες της αναχείρας μελέτης, το πνεύμα της εργασίας αποτελεί τον κυρίαρχο μηχανισμό νομιμοποίησης της καπιταλιστικής οργάνωσης των δυτικών κοινωνιών. Ιστορικά, στη νομιμοποίηση αυτή έχουν συνεργήσει, μαζί με μια σειρά από άλλους γραφειοκρατικούς λειτουργούς και κοινωνικούς επιστήμονες, και κοινωνιολόγοι, σύμφωνα με τον Gans (βλέπε Ψημμένος 2008:49), καθώς ανέπτυξαν εντός του κράτους πρόνοιας το λεγόμενο κοινωνικό στρώμα των «ειδικών», το οποίο δημιουργώντας ένα φάσμα επιστημονικοφανών όρων και κατηγοριοποιώντας τις διάφορες κοινωνικές ομάδες, προώθησε περισσότερο τη λειτουργική αναπαραγωγή των ανθρώπων εντός των ανισότιμων κοινωνικών δομών, παρά την ανάπτυξη της κοινωνικής τους ισότητας (Ψημμένος 2008:49).

Επισημάνση που, ολοκληρώνοντας το τρέχον εγχείρημα, έρχεται να υπενθυμίσει την συνθετότητα που χαρακτηρίζει σε τελική ανάλυση τα ακαδημαϊκά ερωτήματα, κυρίως επί του βασικού και πάγιου ζητήματος της εξουσίας και των κοινωνικών ανισοτήτων.

Σημειώσεις

ⁱ Περισσότερα για την κρίση του κράτους πρόνοιας και την άνοδο του νεοφιλελεύθερου μοντέλου άσκησης της πολιτικής, βλέπε Στασινοπούλου 2003, σελίδες 82-84.

ⁱⁱ Ο όρος *τρίτος τομέας* εμφανίζεται στην διεθνή βιβλιογραφία κατά τη δεκαετία του '90, κάτω από μια ακαδημαϊκή και ευρύτερα πολιτική ανάγκη να χαρακτηριστούν από κοινού μια σειρά από οργανωμένες κοινωφελείς δράσεις και ένα σύνολο φορέων που τις υπερασπίζονται και τις προωθούν, με παραδοσιακά αλλά και καινοφανή χαρακτηριστικά (για περισσότερα βλέπε Στασινοπούλου αδημοσίευτο).

ⁱⁱⁱ Αν το σύνολο των οργανώσεων, των δράσεων, των φορέων και των πρακτικών του τρίτου τομέα ειδωθούν υπό την οπτική του *Μικτού Προτύπου της Βιέννης* (Στασινοπούλου 2002:108-139), τότε δύναται να ενταχθούν στον λεγόμενο *δημόσιο χώρο* , που βρίσκεται στο κέντρο των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων και επικοινωνεί και με το *κράτος* , και με την *αγορά* , αλλά και με τα *οικογενειακά δίκτυα* . Ο χώρος αυτός είναι, επίσης, αντιπροσωπευτικός σε ό,τι αφορά στη χαρακτηριστική συνθετότητα της σύστασης του τρίτου τομέα, καθώς αποτελεί πεδίο εντάσεων και υφίσταται τις επιδράσεις τόσο των κρατικών θεσμών, όσο και της οικονομίας της αγοράς και της οικογένειας. Επιπλέον, επιτρέπει θεωρητικά την συνύπαρξη και τη μίξη διαφορετικών οπτικών, επιδεικνύοντας τον πλουραλισμό των δομών και των επιμέρους διαφοροποιήσεων των εν λόγω οργανώσεων, αναδεικνύοντας έτσι και τον πολυσθενή και υβριδικό τους χαρακτήρα, ο οποίος -χαρακτήρας- εξηγεί με τη σειρά του την προθυμία και την ικανότητά τους να εξαρτώνται συγχρόνως από τους πόρους διάφορων τομέων, καθώς και να ενσωματώνουν διαφορετικές λογικές, αναπτύσσοντας πολυτομεακές δραστηριότητες (για περισσότερα βλέπε Στασινοπούλου αδημοσίευτο).

^{iv} Εν αντιθέσει με τις παραδοσιακές τοποθετήσεις για τις κοινωνικές ομάδες που αναλαμβάνουν δράση στο περιθώριο του κυρίαρχου πολιτικού διαλόγου ασκώντας εξωθεσμική πίεση στο κράτος ή την αγορά -όπως συνέβαινε με τον ορισμό της Κοινωνίας των Πολιτών-, ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται αυτό που ονομάζεται τρίτος τομέας φέρνει για πρώτη φορά την μέχρι πρότινος 'περιθωριακή' αυτή δράση, εντός της επίσημης πολιτικής αρένας με ποικίλους τρόπους. Η ανάπτυξη νομοθετικών πλαισίων που καθορίζουν το τι συνιστά επίσημα, και τι όχι, φορέα οργανωμένης κοινωφελούς δραστηριότητας -όπως μια Εθελοντική Οργάνωση ή μια ΜΚΟ-, τα δικαιώματα ή οι οικονομικές και άλλες παροχές που συνοδεύουν αυτήν την αναγνώριση και, παράλληλα, η σύσταση διεθνών επίσημων οργανισμών εποπτείας και προώθησης της φωνής ομάδων δράσης που συμμετέχουν στα διεθνή φόρα, αποτελούν λίγα από τα παραδείγματα που δύναται να συγκροτήσουν μια εικόνα για το περιεχόμενο του τρίτου τομέα, κατά την οποία αναδεικνύεται η διαλεκτική του πλέον σχέση με το κράτος και την αγορά και η αξία αυτής της σχέσης, όχι μόνο στο τοπικό, αλλά και στο παγκόσμιο πεδίο των ραγδαίων κοινωνικών μεταβολών (για περισσότερα βλέπε Στασινοπούλου αδημοσίευτο).

---

^v Σχετικά με το ζήτημα της διαφοράς μεταξύ κοινωνικού και κοινωνιολογικού προβλήματος ο Berger (1983:50-51) αναφέρει: «Τα προβλήματα που απασχολούν τον κοινωνιολόγο δεν είναι απαραίτητα εκείνα που οι άλλοι άνθρωποι αποκαλούν προβλήματα. Οι άνθρωποι μιλάνε συνήθως για κοινωνικό πρόβλημα όταν κάτι στην κοινωνία δεν λειτουργεί με τον τρόπο που θα έπρεπε σύμφωνα με τις επίσημες εκτιμήσεις. Για παράδειγμα, είναι αφελές να αντιμετωπίζουμε ως πρόβλημα το έγκλημα επειδή έτσι το καθορίζει ο νόμος, ή το διαζύγιο επειδή είναι πρόβλημα για τους ηθικολόγους. Πιο καθαρά ακόμα, το πρόβλημα του επιστάτη να πείσει τους εργάτες του να δουλέψουν πιο αποδοτικά ή του αξιωματικού να πείσει τους στρατιώτες του να πολεμάνε με μεγαλύτερο ενθουσιασμό, μπορεί να μην είναι καθόλου προβληματικές καταστάσεις για έναν κοινωνιολόγο. Το κοινωνιολογικό πρόβλημα είναι πάντα η κατανόηση του τι συμβαίνει εδώ ή εκεί, στη βάση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Έτσι το κοινωνιολογικό πρόβλημα, δεν αφορά τόσο το γιατί μερικά πράγματα πηγαίνουν στραβά από την σκοπιά εκείνων που εξουσιάζουν και ρυθμίζουν την κοινωνική δραστηριότητα, αλλά περισσότερο τον τρόπο λειτουργίας ολόκληρου του συστήματος, ποιες είναι οι προϋποθέσεις του και με ποια μέσα διατηρεί την ενότητά του. Το θεμελιακό κοινωνιολογικό πρόβλημα δεν είναι το έγκλημα αλλά ο νόμος, δεν είναι το διαζύγιο αλλά γάμος» (Berger 1983:50-51).

^{vi} Η έκφραση «Θαυμαστός Καινούργιος Κόσμος», απαντάται για πρώτη φορά στην τραγωδία του Γουίλιαμ Σαίξπηρ «Οθέλλος», ωστόσο έγινε γνωστή στον 20^ο αιώνα από το τίτλο που έδωσε στην αντι-ουτοπία του ο Άλντους Χάξλεϋ και έκτοτε χρησιμοποιείται συχνά στη διεθνή βιβλιογραφία για να περιγράψει τη μετάβαση της δύσης στη νεωτερική πραγματικότητα. Χαρακτηριστικό απόσπασμα από το έργο του Χάξλεϋ με το οποίο γίνεται σαφής ο λόγος για τον οποίο η εν λόγω έκφραση χρησιμοποιείται πλέον έτσι, είναι το εξής: « *‘-Και γιατί είναι απαγορευμένη η τραγωδία του Οθέλλου’; Και ο ελεγκτής σήκωσε τους ώμους ‘-Γιατί είναι παλιά. Αυτός είναι ο κύριος λόγος. Δεν έχουμε εδώ καμία σχέση με τα παλιά πράγματα’ - ‘Ούτε όταν είναι ωραία;’ - ‘Ιδίως όταν είναι ωραία’*». (Χάξλεϋ 1980:149).

^{vii} Με τον όρο νεωτερικότητα, η βιβλιογραφία των κοινωνιολογικών προσεγγίσεων περί αυτής, εννοεί τη νέα -καθημερινή- εμπειρία για τον άνθρωπο της δύσης, που αναδύεται χρονικά με τη παρακμή του φεουδαρχικού καθεστώτος και τη γέννηση της βιομηχανικής παραγωγής και εργασίας, μέσα στις πόλεις και το ευρύτερο αστικό - βιομηχανικό περιβάλλον. Είναι η νέα εποχή που υπόσχεται την ανάπτυξη, μέσα από την χρήση της τεχνολογίας, της μαζικής βιομηχανικής παραγωγής και μέσω αυτού που ο Weber (2006:51) ονόμαζε «πάλη ενάντια στην παραδοσιακότητα». Η διάρρηξη των παραδοσιακών δεσμών της κοινότητας, η ανωνυμία που παρείχε η πόλη (Simmel 1993:28-31) και η εικόνα της ραγδαίας τεχνολογικής και εμπορικής ανάπτυξης, έδωσαν μια αίσθηση ελευθερίας και προόδου στον άνθρωπο (Giddens 2002:112-113), που είχε ως αποτέλεσμα και την παράδοση της εργατικής του δύναμης στη διαδικασία της βιομηχανικής παραγωγής (Marx 1989:47).

^{viii} Ο Στρατός της Σωτηρίας (*Salvation Army*) αποτέλεσε μια χριστιανική ιεραποστολική οργάνωση, με ρίζες στον Μεθοδισμό, που ιδρύθηκε από τον ιεροκήρυκα William Booth το 1865, με το όνομα

Χριστιανική Ιεραποστολή του Λονδίνου. Σε Στρατό Σωτηρίας μετονομάστηκε το 1878. Η δράση του απαντάται μέχρι σήμερα, σε παγκόσμιο πλέον επίπεδο (www.wikipedia.com).

^{ix} Είναι σημαντικό εδώ να τονισθεί η ετυμολογική προέλευση του όρου «publican» που χρησιμοποιεί ο William Booth (1890:12) για να περιγράψει τους επιδρομείς των πυγμαίων και τους εκμεταλλευτές των φτωχών της νεωτερικότητας, αντίστοιχα. Ακαδημαϊκά ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον πατριόκο έφορο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, που πραγματοποιούσε παράλογες εισπράξεις από τα ελάχιστα χρήματα των πληβείων. Στην καθομιλουμένη, ο όρος σημαίνει τον ιδιοκτήτη ταβέρνας που ενώ αφήνει τους εθισμένους στο αλκοόλ να πίνουν χωρίς να πληρώνουν και στο τέλος τους κυνηγά για να του δώσουν παραπάνω χρήματα από τα συμφωνημένα, με την απειλή να τους παραδώσει στην αστυνομία, ενώ στην «απλή γλώσσα του δρόμου» (argot), ο χαρακτηρισμός «publican» παραπέμπει στον προαγωγό εκδιδόμενων γυναικών.

^x Στο παράρτημα της παρούσας εργασίας βρίσκεται η χάρτα της «Σκοτεινής Αγγλίας», όπως παρατίθεται στο έργο του William Booth (1890).

^{xi} Περισσότερα για τα «πρότυπα κοινωνικής πολιτικής» βλέπε Στασινοπούλου 2006, σελίδες 11-14.

^{xii} Οι *Χριστιανικές Ενώσεις Νέων* (YMCA) και *Νεανίδων* (YWCA) ιδρύονται ως φιλανθρωπικές χριστιανικές οργανώσεις το 1894. Σήμερα, υφίστανται μόνον ως *Χριστιανικές Ενώσεις Νεανίδων* (YWCA) και αποτελούν μέρος της *World Young Women's Christian Association*, η οποία συνίσταται σε μια παγκόσμια εθελοντική μη κυβερνητική γυναικεία οργάνωση με έδρα την Γενεύη, που αριθμεί, πλέον, 25.000.000 μέλη -αποκλειστικά γυναίκες- σε 122 χώρες του κόσμου (www.ywca.com).

^{xiii} Στο παράρτημα της παρούσας εργασίας βρίσκεται σκίτσο σχεδιασμένο κατά παραγγελία του Robert Owen, για την αξία της «εργασιακής παιδαγωγικής» στην οικογένεια.

^{xiv} Στο παράρτημα της παρούσας εργασίας βρίσκεται το εξώφυλλο του πρώτου τεύχους του συνεργατικού περιοδικού «Κρίση» του Robert Owen.

^{xv} Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι το κυρίαρχο πνεύμα της εργασίας (ή η νεωτερική ηθική) παρουσιάζεται τόσο παντοδύναμο στον 19^ο αιώνα, που ακόμα και ο Robert Owen που υπήρξε -όπως αναλυτικά εδείχθη- ο πιο αγαπητός πρωτοπόρος και οραματιστής των συνεργαζομένων, τελείωσε άδοξα την ανατρεπτική του πορεία και έγινε άμεσα δέκτης αμείλικτων επιθέσεων από εκείνους που τον πίστεψαν -ακόμα και από τους γιους του-, όταν αποπειράθηκε να επιβάλλει την αποδόμηση των βασικότερων ιδεολογικών παραδοχών της νεωτερικότητας, δηλαδή τη πίστη στη θρησκεία, την οικογένεια και την ιδιοκτησία (Owen 2006:17,29,33,37).

Βιβλιογραφία

- Άλντους Χάξλεϋ (1980). *Θαυμαστός Καινούργιος Κόσμος*, μτφρ. Ελένη Κυπραίου. Αθήνα: Κάκτος.
- Bauman Zygmunt (2002). *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*, μτφρ. Κ. Γεωργιάδης. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Berger Peter (1983). *Πρόσκληση στην κοινωνιολογία*, μτφρ. Ε. Τσελέπογλου. Αθήνα: Μπουκουμάνης.
- Berstein Serge & Pierre Milza (1997). *Ιστορία της Ευρώπης: Η ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των εθνών 1815-1919*, τομ.2, επιμ. Κ. Λιβιεράτος, μτφρ. Αν. Κ. Δημητρακόπουλος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Booth William (1890). *In Darkest England and the Way Out*. London: International Headquarters of the Salvation Army.
- Durkheim Emile (2000). *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, εισαγ.-επιμ.-μτφρ. Λουκία Μ. Μουσοπούλου. Αθήνα: Gutenberg.
- Durkheim Emile (1984). *The Division of Labour in Society*. New York: Free Press.
- Evans Mary (2004). *Φύλο και κοινωνική θεωρία*. μτφρ. Α. Κιουπκιολής. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Evers Adalbert (1992). «Part of the Welfare Mix. The Third Sector as an Intermediate Area». *Voluntas* 6 (2): 159-182.
- Foucault Michel (1982). *The Subject and Power*. Chicago: University Publish .
- Gans Herbert (1995). *The War against the Poor: The Underclass and Antipoverty Policy*. New York: Basic Books.
- Giddens Anthony (2002). *Κοινωνιολογία*, μτφρ. Δημήτρης Τσαούσης. Αθήνα: Gutenberg.
- Lenoir Remi (2004). «Κοινωνιολογικό αντικείμενο και κοινωνικό πρόβλημα». Στον συλλογικό τόμο *Μύηση στην Κοινωνιολογική Πρακτική*, μτφρ. Αν. Καραστάθη. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσας, 77-83.
- Μάμφορντ Λιούις (1998). *Η ιστορία των ουτοπιών*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς. Αθήνα: Νησίδες.
- Marx Karl (1989). *Εισαγωγή στην Grundrisse του 1857*, μτφρ. Διονύσης Διβάρης. Αθήνα: Στοχαστής.

-
- Mills Wright C . (1985). *Η κοινωνιολογική φαντασία*, μτφρ. Ν. Μακρυνικόλα – Σ. Τσακνιάς. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Mills Wright C. (1984). *Χαρτογιακάδες - Η νέα μεσαία τάξη των ΗΠΑ*, μτφρ. Φ. Ρ. Σοφιανού. Αθήνα: Κάλβος.
- Mingay G. E. (1987) *The Making of Britain: The Transformation of Britain 1830-1939*. London: Paladin.
- Owen Robert (2006). *Για μια νέα θεώρηση της κοινωνίας*, επιμ.-μτφρ Β. Δρουκόπουλος - Α. Μιχαλάκης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Raquot Thierry (1998). *Η ουτοπία ή το παγιδευμένο ιδεώδες*. μτφρ. Δ. Δημουλάς. Αθήνα: Scripta.
- Parsons Talcott & Smelser Neil J. (1984). *Economy and Society: A Study in the Integration of Economic and Social Theory*. Λονδίνο-Βοστώνη-Μελβούρνη: Routledge & Kegan Paul.
- Payne Malcolm (2006). «The Origins of Social Work: Continuity and Change». *Journal of Sociology & Social Welfare*. New York: Palgrave Macmillan.
- Savage Mike & Alan Warde (2005). *Αστική κοινωνιολογία, καπιταλισμός και νεωτερικότητα*, εισαγ. Ιορδάνης Ψημμένος, μτφρ. Ιωάννα Μπιμπλή. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Simmel Georg (1993). *Πόλη και Ψυχή*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος. Αθήνα: Εράσμος.
- Smith Adam (1999). *Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών*, μτφρ. Δ. Καλιτσουνάκης. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Στασινοπούλου Όλγα (αδημοσίευτο). *Από τον τρίτο τομέα στην παγκόσμια κοινωνία των πολιτών*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Στασινοπούλου Όλγα (2006). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Πολιτική - Σημειώσεις Πανεπιστημιακών Παραδόσεων*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Στασινοπούλου Όλγα (2003). *Κράτος Πρόνοιας: Ιστορική εξέλιξη - Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Gutenberg.
- Στασινοπούλου Όλγα (2002). *Από το κράτος πρόνοιας στον «Νέο» Προνοιακό Πλουραλισμό - Φροντίδα και γήρανση, η σύγχρονη πλουραλιστική πρόκληση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Steiner Rudolf (1949). *World Economy: The Formation of a Science of World-Economics*. New York: The Rudolf Steiner Publishing.

-
- Taylor Frederick Winslow (2007). *Αρχές επιστημονικού μάνατζμεντ*, εισαγ. Ιορδάνης Ψημμένος, μτφρ. Ιωάννα Μπιμπλή. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Veblen Thorstein (1980). *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης*, εισαγ. C.W.Mills, μτφρ. Γ. Νταλιάνης. Αθήνα: Κάλβος.
- Wallerstein Immanuel (1987). *Ιστορικός καπιταλισμός*, μτφρ. Μέττα Τσικρικά. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Watson Tony (2005). *Κοινωνιολογία, εργασία και βιομηχανία*, εισαγ. Ιορδάνης Ψημμένος, μτφρ. Μ. Καστανάρα. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Webb Catherine (1917). *Industrial Co-operation: The story of a Peaceful Revolution*, 7^η έκδ. Manchester: Co-Operative Union Limited Publications.
- Weber Max (2006). *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφρ. Γ.Χ. Κυπραίος, Αθήνα: Gutenberg.
- Welshman John (2006). *Underclass: A History of the Excluded 1880-2000*. Hambledon Continuum.
- Whyte William (1956). *The Organization Man*. USA: Simon and Schuster Inc.
- Χρύσης Αλέξανδρος (2004). *Φιλοσοφία της Ιστορίας: εισαγωγικές προσεγγίσεις από τους αρχαίους στον Marx*. Αθήνα: Κριτική.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (2002). *Οικονομικές θεωρίες και κοινωνική πολιτική*. Αθήνα: Αίολος.
- Ψημμένος Ιορδάνης (2008). «Ιστορική Αναδρομή». Στο Ιορδάνης Ψημμένος & Χριστόφορος Σκαμνάκης, *Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία: η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*. Αθήνα: Παπαζήσης, 35-59.
- Ψημμένος Ιορδάνης (2007). «Εισαγωγή επιμελητή». Στο Frederick Winslow Taylor, *Αρχές επιστημονικού μάνατζμεντ*, εισαγ-επιμ. Ιορδάνης Ψημμένος, μτφρ. Ιωάννα Μπιμπλή. Αθήνα: Παπαζήσης, 9-55.

Διαδικτυακή Βιβλιογραφία

www.wikipedia.com

www.ywca.com